

Reprezentacija domoljublja u feljtonima i lirici Antuna Gustava Matoša

---

Tokić, Ivana

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:261911>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-12**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za kroatistiku

Katedra za noviju hrvatsku književnost

**REPREZENTACIJE DOMOLJUBLJA U FELJTONIMA I LIRICI ANTUNA
GUSTAVA MATOŠA**

DIPLOMSKI RAD

8 ECTS-bodova

Ivana Tokić

Zagreb, 9. svibnja 2020.

Mentorica:

doc. dr. sc. Suzana Coha

KAZALO:

1. Uvod.....	4
2. Društvena i politička slika Europe i Hrvatske Matoševa vremena.....	5
2.1. Europa u Matoševo doba.....	5
2.2. Hrvatska u Matoševo doba.....	6
2.3. Europa i Hrvatska u Matoševu opusu.....	8
2.3.1. Europa u Matoševu opusu.....	8
2.3.2. Hrvatska u Matoševu opusu.....	8
3. O naciji i nacionalnom identitetu.....	9
3.1. Pojam nacije i nacionalizma.....	9
3.2. Teorije nacije i nacionalizma.....	10
3.3. Matoš i nacija.....	13
4. Matoševi feljtoni.....	15
4.1. Reprezentacija domoljublja u feljtonima Antuna Gustava Matoša.....	16
4.1.1. Francuski utjecaj na Matoša.....	16
4.1.2. Usporedbe Pariza i Zagreba.....	17
4.1.3. Austro-Ugarska Monarhija i mentalitet robova koji koči razvitak.....	20
4.1.4. Hrvati i Srbi.....	21
4.1.5. Hrvatski nacionalni identitet.....	23
4.2. Koncepti nacije u Matoševim feljtonima.....	25
5. Matoševa lirika.....	27
5.1. Reprezentacija domoljublja u Matoševoj lirici.....	28
5.1.1. Pjesme nastale u izbjeglištvu.....	28
5.1.2. Pjesme nastale 1909. godine.....	31
5.1.3. Pjesme nastale nakon 1909.....	34
5.2. Koncepti nacije u Matoševoj lirici.....	37
6. Matošev stil.....	39
7. Zaključak.....	40
8. Sažetak.....	41

9. Abstract.....42

10. Popis literature.....43

1. Uvod

U ovom diplomskom radu obradit će se tema nacije i nacionalnoga identiteta u feljtonima i lirici Antuna Gustava Matoša, koji se po mnogima drži najdomoljubnijim hrvatskim piscem. I to, podjednako po mnogima od pripadnika najviših kulturnih i književnih krugova kao i od prosječnih ljudi koji su s književnošću tek površnije upoznati. Zašto je tome tako, naglašava primjerice Dubravko Jelčić, upućujući na to što u hrvatskoj kulturi zapravo znači Matoševo ime: «[...] znači jedan pojam i legendu, cijelu jednu literarnu epohu hrvatsku, nepokolebljivi i neponovljivi jedan književni stav, vrhunac artizma i esprita u našoj književnosti!» (Jelčić 2006: 37).

Iako je u književnoj povijesti poznat prije svega po svojoj lirici te kao utemeljitelj moderne novelistike i modernizator hrvatske književnosti (Brešić 2016: 658), Matoš se istaknuo posebno i kao kritičar, naročito svojim britkim, nerijetko polemičkim stilom u feljtonističkim, esejskim i putopisnim tekstovima. U njima je bez ikakvih ograda, pazeći međutim na estetiku, progovarao o svim u svoje vrijeme aktualnim temama od kojih je najzastupljenija bila upravo ona domoljubna, što je posljedica činjenice da se Hrvatska nalazila u složenoj političkoj situaciji neostvarene državnosti dok su mnoge ostale europske nacije stvarale svoje moderne države ili su se oblikovale oko njih. U radu će biti analizirane dvije tematski jedinstvene, ali žanrovski različite vrste Matoševih radova: domoljubni feljtoni i domoljubna lirika. Interpretirat će se njihova patriotska tematika te će se dovesti u vezu s modernim teorijama nacije i nacionalizma. Smjerat će se prikazati na koji je način Matoš diskurzivno, eksplicite ili implicate, kreirao hrvatski nacionalni identitet koji se u hrvatskome slučaju pokazao pretpostavkom samostalne države.

2. Društvena i politička slika Europe i Hrvatske Matoševa vremena

2.1. Europa u Matoševo doba

Za vrijeme Matoševa relativno kratkoga životnog vijeka u Europi i svijetu dogodile su se brojne promjene, što nije iznenađujuće s obzirom na to da se radi o prijelazu s devetnaestog na dvadeseto stoljeće, poznatome *fin de siècle*. Doba je to kad naglo dolazi do poboljšanja životnih uvjeta i svakodnevice zahvaljujući brojnim revolucionarnim izumima poput električne energije, automobila, masovnih medija (televizija, radio...), raznih medicinskih postignuća i sličnoga. Na taj način poboljšava se kvaliteta života te se ljudi počinju zanimati za razne aktivnosti koje im prije nisu bile dostupne ili pak za njih nisu imali vremena ili sredstava (usp. Agičić 2015: 90). Uslijed navedenoga raslo je zanimanje i za političke aktivnosti te je jačala želja za sudjelovanjem u njima. Ta je želja uključivala zahtjeve za promjenom i iznošenjem vlastitog mišljenja (za pravo glasa), kako u muškaraca, tako i u žena. S obzirom na to da žene u to vrijeme nisu imale pravo glasa, upravo ono postaje njihovim glavnim ciljem u prvom valu feminizma (1848-1920), što su do polovice dvadesetoga stoljeća i uspjele ostvariti u većini europskih država. Tijekom navedenih procesa dolazi do reorganizacije sustava za biranje vlasti i do demokratizacije političkoga života, što je značilo i razvoj slobode govora i tiska, a uz njih i pismenosti, što je za posljedicu imalo sve veću informiranost građana (usp. *ibid.*). Uz ostale promjene u društvenome i kulturnom životu javnosti sve se više osvješčuje pojam i uloga nacije kao specifične, temeljne moderne društvene zajednice, iako su mnoge nacije još uvijek bile dijelom nekoga većeg carstva, odnosno nisu imale potpunu neovisnost, pa ni samospoznaju.

U vremenu o kojemu je riječ posebno je jačao i kolonijalizam, koji je ovisio o razvijenijem gospodarstvu, kao što ga je povratno i osnaživao. Osim gospodarske dobiti koja je bila u prvom planu, važno se dotaknuti i kulture kolonizatora koja se prenosila kao nadmoćna. Velika Britanija se krajem stoljeća istaknula kao najveća imperijalistička sila s najviše kolonija te je izbjegavala ulaske u bilo kakve saveze s ostalim europskim velesilama sve dok joj nije zaprijetila Njemačka koja je od kraja stoljeća počela povećavati svoj interes za novim kolonijama. Nedugo nakon toga, kako Njemačka ne bi oslabila njezinu prevlast, Britanija je sklopila savez s Francuskom (usp. *ibid.*: 91). Dok su se na Zapadu za prevlast borile Velika Britanija, Francuska i Njemačka, na Istoku je

sve dominantnija postajala Rusija kojoj je u cilju bilo što više prodrijeti u Sredozemlje. Međutim, taj je prodor spriječen nakon odluka s Berlinskog kongresa 1878. na kojem su Rumunjska, Crna Gora i Srbija proglašene neovisnima, odnosno slobodnima od Turaka, koji tada i službeno gube velik dio nekadašnje moći.

Potkraj devetnaestoga stoljeća u Europi se osnivaju tabori, države se udružuju u saveze kako bi bile jače, natječu se u naoružanju i bore za moć, što će konačno rezultirati Velikim ratom, odnosno Prvim svjetskim ratom (1914-18), za koji se izravnim povodom drži sarajevski atentat na austrougarskoga prijestolonasljednika Franju Ferdinanda (Agičić 2015: 94).

2.2. Hrvatska u Matoševo doba

U historiografskoj literaturi hrvatsko je devetnaesto stoljeće poznato kao 'dugo devetnaesto stoljeće', a navedeni mu je pridjev dodan kako bi označio njegov izrazito turbulentan kraj praćen «neprestanim društvenim previranjima, političkim borbama, mađarskom polukolonizacijom, oportunističkom vladajućih struktura i pasivnošću oporbenih snaga te sve većim političkim, ekonomskim i etičkim rasapom austro-ugarskoga društva» (Šakić 2015a: 138). Tijekom tih godina došlo je do sve izraženijega osvještavanja nacionalne svijesti u svim europskim društvima, pa tako i u hrvatskome. Pritom su se stvarali uvjeti za formiranje modernih država koje će se u određenom trenutku osamostaliti (veći dio nakon Prvog svjetskog rata) (usp. Agičić 2015: 90; Šakić 2015a: 138). Međutim, u Hrvatskoj je situacija bila puno kompliciranija.

Matošev životni vijek (1873-1914) poklopio se u cijelosti s nagodbenom Hrvatskom koja je obuhvaćala period od oko pedeset godina obilježen izrazitim društvenim previranjima (1868-1918) (Šakić 2015a: 138). Tomislav Šakić u *Leksikonu Antuna Gustava Matoša*, čijim je jedim od urednika, objašnjava povijesnu situaciju u kojoj se Hrvatska za vrijeme Matoševa života nalazila. Kao važno ističe zasjedanje Hrvatskoga sabora 1861. godine, na kojemu su se oblikovale prve moderne stranke koje su predstavljale različite političke programe: narodnjački, mađaronski i pravaški. Dalji razvoj događaja sveo se na sljedeće: «U raskoraku između Austrije i Ugarske Sabor je odbio poslati zastupnike u središnje zastupničko tijelo u Beču, tim činom odbivši podrediti ustavni ustroj Hrvatske centralističkoj carskoj vladi, a pristao je stupiti u državni savez s Ugarskom samo ukoliko ona prizna državnu ravnopravnost i teritorijalnu cjelovitost Hrvatske i Slavonije. Car je raspustio Sabor, no istodobno je, da oslabi ugarsku poziciju spram Beča, potvrdio saborsku

odluku o odnosu s Ugarskom, čime je pitanje dviju zemalja ostalo neriješeno. Nakon poraza u Austro-pruskom ratu 1866, kad postaje jasno da će se Njemačka ujediniti bez habsburških zemalja, Austrija je odustala od federalizacije i rješavanja slavenskih nacionalnih pitanja te *Austro-ugarskom nagodbom* 1867. pristala na mađarske zahtjeve iz 1848, uvodeći ustavnopravni dualizam, uz promjenu naziva zemlje u Austro-Ugarska Monarhija. Time je propala proaustrijska politika Narodne stranke, a 1867. i pokušaj dogovora s ugarskom vladom. Hrvatski sabor, koji se trebao u pregovorima s Ugarskim saborom izboriti za položaj Hrvatske u okviru ugarskih krunskih zemalja u novoj Dvojnoj Monarhiji, sazvan je 1868. pod nedemokratskim pritiscima i prema promijenjenom izbornom pravilniku (povećan broj virilista), te je izglasao *Hrvatsko-ugarsku nagodbu* kojom je kao samostalni politički entitet nastala Trojedna Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, kojoj se priznaje politička i ustavna samostalnost, ali kao ugarskoj krunskoj zemlji» (ibid.: 140). Hrvatsko-ugarskom nagodbom Hrvatska nije dobila mnogo jer je ovisila o ugarskim prijedlozima bana, kojega je potom imenovao car, a iako je po Nagodbi Banska Hrvatska bila samostalna na području školstva, sudstva, uprave i bogoštovlja (usp. ibid.), njezina prava često nisu bila poštivana, pogotovo pravo na korištenje nacionalnoga, hrvatskoga jezika. Tako je 1883. godine mađarski jezik protunagodbeno uveden u javnu uporabu (ibid.: 140-141). Iste godine banovanje u Hrvatskoj započinje Khuen-Héderváry, čija je glavna zadaća bila držati Hrvate pod kontrolom kako ne bi došlo do raspada Monarhije ili do promjena u njoj te ih držati ovisnima o Mađarskoj (usp. ibid.: 141). Za vrijeme Khuenove vladavine povećao se broj Srba u Hrvatskoj te se poboljšao njihov položaj jer ih je Khuen-Héderváry smatrao saveznicima u borbi protiv Hrvatske samostalnosti, tradicije i kulture, ponajprije zato što uz priznavanje njihove autonomije nije bilo moguće inzistirati na jedinstvu Hrvata (usp. Pilar 2018: 294; Šakić 2015a: 141). Prilikom posjeta cara Franje Josipa I. Zagrebu, u listopadu 1895. došlo je do poznatih studentskih prosvjeda, koji su eskalirali spaljivanjem mađarske zastave, što se često u literaturi navodi kao događaj koji je otvorio vrata hrvatskoj moderni. Uslijed tih događaja javljaju se i nove političke stranke, pa tako i one s projugoslavenskim programima, jer su hrvatski političari zaštitu od Mađara vidjeli u Kraljevini Srbiji, s kojom će kasnije i koalirati (usp. Šakić 2015a: 141-142).

2.3. Europa i Hrvatska u Matoševu opusu

2.3.1. Europa u Matoševu opusu

Europski je kontekst u Matoševu opusu poprilično važan za razumijevanje njegovih radova, tim više što je zapadna Europa za njega bila mjerilo razvijenosti, pri čemu je ponajviše cijenio Francusku i Englesku te ih je nerijetko navodio u djelima kao primjere država, odnosno nacija koje treba slijediti. Razvijene zapadne europske zemlje, ali i Amerika, za Matoša su sinonim za slobodu kakvoj bi trebala težiti i hrvatska nacija. Po njemu, te su zemlje dokaz da nacija može biti slobodna samo uz stabilan i dobro utemeljen, politički institucionaliziran nacionalni identitet, koji je zapravo u narodu, odnosno u puku raširen i dobro prihvaćen (usp. Šakić 2015b: 94-95). Matoševi eseji, putopisi, pisma i feljtoni prepuni su aluzija, usporedbi i opisa europskih metropola kojima se divio, poput Pariza i Ženeve, u kojima je određeno vrijeme boravio, međutim, nije nedostajalo ni kritika za poneka europska središta, poput Beča ili Pešte, na čije je nisko pozicioniranje u njegovim očima, između ostaloga, utjecala i tadašnja hrvatska politička situacija. Upravo po povratku u domovinu, kada je osjetio kako izgleda realan život u Hrvatskoj, Matoš je postao kritičan prema Europi i idealima s kojima se u njoj susretao, a koje je počeo doživljavati kao nerealne, te se tada sve više posvećuje nacionalnim temama (usp. *ibid.*: 98).

2.3.2. Hrvatska u Matoševu opusu

U cjelokupnom je Matoševu opusu domovina Hrvatska neizbježna tema u svim žanrovima u kojima se okušao: poeziji, feljtonima, putopisima, esejima, novelama, a bila je često zastupljena i u pismima koja je pisao bratu, kolegama i prijateljima. Bio je toliko opčinjen nacionalnom tematikom da ga je to neprekidno poticalo na nove analize političkih koncepata i događaja. Ipak, jednom je prilikom sam za sebe izjavio: «Književnik sam, a ne političar, mada sam uvijek bio i ostajem uvjereni nacionalista, dakle starčevićanac i pravaš» (Oraić Tolić 2013: 256). Važno je naglasiti da domovinom kao nacionalnim prostorom Matoš smatra sve hrvatske povijesne zemlje, ali sa središtem u Bansknoj Hrvatskoj, odnosno u Zagrebu na koji je njegov rad najviše usredotočen. Matoš je ponosan na svoju zemlju, svoje pretke i svoje hrvatsko podrijetlo te čezne za samostalnom državom svojega naroda. Razočaran je političkim prilikama vremena u kojemu je živio i ne

prihvaća Hrvate kao robove Austro-Ugarske Monarhije ili pak ujedinjene sa Srbima. Frustrira ga to što se hrvatski narod ne buni dovoljno protiv tuđinskih vlasti te ga zbog toga oštro kritizira, s vjerom da će se situacija u budućnosti ipak promijeniti.

3. O naciji i nacionalnom identitetu

Uzevši u obzir cjelokupnu povijesnu situaciju Matoševa doba koju smo u prethodnom poglavlju razmotrili, možemo zaključiti da je razdoblje moderne imalo veliku ulogu u oblikovanju novih povijesnih pojava u hrvatskome narodu i u hrvatskoj kulturi: građanskoga društva i nacije kao homogene političke zajednice (Korunić 2000: 4). U nastavku poglavlja bit će objašnjeno kako je do toga došlo i bit će predstavljene najvažnije teorije nacije i nacionalizma kako bi se, i u tom kontekstu, mogao analizirati Matošev odnos prema tim fenomenima.

3.1. Pojam nacije i nacionalizma

Kako bismo mogli pisati o Matoševom domoljublju i 'nacionalizmu', potrebno je prije svega definirati ključne pojmove kojima ćemo se koristiti. Prvi i najvažniji pojam koji je potrebno definirati je «nacija», a pod natuknicom koja se nalazi kao referentna za taj pojam u *Hrvatskoj enciklopediji* nalazimo sljedeći opis: «Nacija je društvena zajednica koja se temelji na: a) uvjerenju svojih članova u zajedničko podrijetlo i sudbinu u prošlosti, b) posebnosti jezika, religije, običaja i niza simboličkih sredstava za obilježavanje kolektivne pripadnosti (himne, zastave, grbovi, spomenici, proslave), c) osjećaju zajedničke solidarnosti, ponosa i društvene jednakosti te d) političkoj organiziranosti u rasponu od pokreta za zaštitu kulturnih posebnosti do državne samostalnosti.» Već iz same definicije ovoga naizgled jednostavnog pojma postaje jasno da je on problematičniji, odnosno da upućuje na više označenika te da može biti interpretiran na različite načine. Srodan termin «nacionalizam» objašnjen je u navedenoj enciklopediji kao negativno obojen patriotizam, odnosno kao prekomjerno isticanje vrijednosti i prava vlastite nacije uz isključivost i podcjenjivanje drugih nacija. Od kraja 19. stoljeća brojni su se istraživači, povjesničari, sociolozi ali i drugi društveni i humanistički znanstvenici trudili rasvijetliti pojmove

nacije i nacionalizma te nacionalnoga identiteta pri čemu su, kako će se nastojati prikazati u narednome potpoglavlju, i uspjeli ukazati na neke momente koji nam pomažu u shvaćanju logike i funkcioniranja nacionalnih identiteta.

3.2. Teorije nacije i nacionalizma

Prema poznatome hrvatskom sociologu Vjeronu Katunariću, najutjecajnije «dihotomiju nacionalizma formulirao je još 1944. američki povjesničar ideja Hans Kohn, oslonivši se na distinkciju njemačkog povjesničara Friedricha Meineckea s početka 20. stoljeća između državne nacije (Staatsnation) i kulturne nacije (Kulturnation). U prvom slučaju radi se o pripadnosti državi u kojoj žive različiti narodi, a u drugom, o naciji kao kulturno jedinstvenoj ili etničkoj zajednici» (Katunarić 2003: 139-140). Na toj osnovi, nacije su nekritički i problematično podijeljene na zapadne i nezapadne, no sama bit podjele, po kojoj se nacije dijele na one koje se oblikuju oko svoje države te na one koje tek trebaju stvoriti svoju državu, pokazala se funkcionalnom (usp. npr. Coha 2015b: 228-230). Tijekom prošloga stoljeća stvorene su i mnogobrojne druge teorije o naciji. Njih se može podijeliti u tri glavne skupine: primordijalne teorije koje su zastupali esencijalisti, moderne teorije koje su zastupali modernisti te postmoderne teorije koje zastupaju postmodernisti (Katunarić 2003: 140). Teorije primordijalizma drže da nacionalizam ima porijeklo u starijim oblicima ili dubljim slojevima prirodno povezanoga grupnog identiteta (ibid.: 150). Taj pravac ima više varijanti od kojih je najpoznatija teorija Clifforda Geertza koji je 1963. u jednom od svojih članaka upotrijebio izraz sociologa Edwarda Shilla «primordijalna vezanost» (ibid.: 151). Pojam je označavao društvene veze koje se prvenstveno zasnivaju na srodstvu. Shills je zamijetio da modernizacija društva oslabljuje primordijalnu vezanost i jača građansku vezanost koja podrazumijeva poštivanje građanskih obaveza i zakona (ibid.). Katunarić uspoređuje ove dvije vezanosti s podjelama na «pretpolitičko i političko», «etnički i građanski nacionalizam» (ibid.). Nadalje, Geertz ističe šest vrsta primordijalnih veza unutar nekog društva, a to su: pretpostavljeno krvno srodstvo, rasa, jezik, pokrajina, religija i običaj (ibid.: 152), no mnogi su mu kritičari «prigovorili da je primordijalne veze naturalizirao, da ih je prikazao kao trajne i nepromjenjive» (ibid.). Ipak, i Geertz smatra primordijalne veze u određenoj mjeri politički konstruiranima jer služe kao sredstvo u političkim borbama (ibid.: 153). Najveći je adut primordijalizma naglašavanje

emocionalne privrženosti određenoj zajednici te racionalizacija te veze, odnosno ljudi drže do svoje nacije pri čemu snažno aktiviraju svoje emocije smatrajući da se radi o prirodnoj i prirodnoj zajednici (ibid.: 171). To implicira kružnu definiciju primordijalizma iza koje u biti ne stoji ništa drugo nego ona sama.

Zaokret od primordijalizma k modernizmu, u smislu njihova pomirivanja, označila je etnosimbolička teorija Anthonyja D. Smitha, prema kojemu ne postoje suvremene nacije koje nemaju etničku jezgru u daljoj prošlosti (što potkrjepljuje povijesnim primjerima i dokazima), ali po njemu primordijalisti griješe jer smatraju da je etnička jezgra nepromjenjiva te zanemaruju utjecaj elita u stvaranju ili reformuliranju etničkog mita. Modernistima pak zamjera što smatraju moderno doba tabulom rasom i negiraju bilo kakve veze s etničkim identitetima iz prošlosti (ibid.: 172). Donekle srodna primordijalizmu je teorija perenijalizma koja nacije vidi kao kontinuirane temeljne entitete u povijesti koji postoje i razvijaju se stoljećima, ali nisu nužno urođeni i prirodno dani nego su stvarani kulturom (Madianau 2011: 9).

Prema A. D. Smithu, nacije se pojavljuju na osnovi trajne etničke skupine te izdvaja dvije dimenzije etničkoga, a to su svijest i društvena struktura: «Etničku svijest obilježava etnički mit koji govori o zajedničkom porijeklu i precima, o 'zlatnom dobu' te o nezamjenjivosti i izabranosti etničke zajednice» (Katunarić 2003: 173). Važno je da se etniziranje društvene svijesti pojavljuje «kod plemena i naroda koji su se našli na udaru invazije vanjskih carstava ili kraljevstava» (ibid.). Smith svoja razmatranja objedinjuje objašnjavajući kako su nacije samo moderan i transformiran nastavak nekadašnjih etnija, iako one više nisu samo simboličke kao nekad, već su stvarne i fizičke teritorijalne zajednice koje su se izgradile oko već postojeće jezgre (ibid.: 174). Te pretpostavke postaju temeljem etnosimboličke teorije.

Za razliku od Smithovog mišljenja, modernistička je temeljna teza ta da je nacija nastala kao posljedica modernizacije i industrijalizacije, političke demokratizacije te masovnog obrazovanja i medija (ibid.: 181). Modernisti odbacuju misao da je i u davnoj prošlosti postojao osjećaj pripadnosti naciji zato što je on stvoren prema zamisli nove društvene elite koja dolazi nakon modernizacije društva (ibid.). Tu tezu koja ih razlikuje od primordijalista dijele sve modernističke teorije, iako je svaka od modernističkih teorija razrađuje na svoj način. Jedan od prvih i najpoznatijih modernističkih teoretičara nacije, Ernest Gellner, prema Katunariću, suprotno Smithu, «odbacuje mogućnost postojanja objedinjujuće društvene svijesti i identiteta u premodernim društvima. Kulture se u agrarnom svijetu, kako kaže, 'umnožavaju' – sve dok se

bitno ne promijene ekonomski i politički uvjeti, a oni nastaju s industrijalizacijom te općim opismenjavanjem i obrazovanjem. Tada dolazi do kulturne homogenizacije» (ibid.: 203).

Za Gellnera nacionalizam uopće nije primitivan, već je proizvod modernizirane kulture. Moderan je čovjek odan kulturi, «a ne monarhu, zemlji ili vjeri» (ibid.: 204). Radi se o novoj kulturi stvorenoj za novu situaciju na prijelazu devetnaestoga u dvadeseto stoljeće. Dakle, po Gellneru je upravo nacionalizam taj koji stvara nacije, a ne obrnuto (ibid.). Gellner nadalje poseban problem vidi u vezi s pojmovima nacije-države i društva. On poistovjećuje te pojmove tako što je «najprije osporio nacionalizam kao djelotvorno načelo izgradnje društva na dužu stazu i u svjetskim razmjerima, da bi potom logiku nacionalizma replicirao tvrdnjom da se društvo iznutra homogenizira i oblikuje prema zamisli nacionalističke elite» (ibid.: 209). To je tek jedna od početnih proturječnosti modernističkih teorija, a u budućnosti će takvih proturječnosti biti sve više (ibid.).

Jedna od najutjecajnijih modernističkih teorija je teorija možda najpoznatijega teoretičara nacije uopće, Benedicta Andersona. Svoj pristup Anderson gradi u sličnosti, ali i odvajajući se od Gellnerovih stajališta, pri čemu mu najviše zamjera karakteriziranje nacije kao «izmišljene zajednice» jer bi to impliciralo nešto lažno i umjetno (ibid.: 220). Suprotno tomu, on naciju vidi kao «zamišljenu zajednicu», predodžbu zajedničke pripadnosti posebnoj vrsti, koja je stvarna jer ima učinak na ljude tako što su oni prihvatili određenu naciju kao istinitu i svoju, iako većinu njenih pripadnika nikad neće upoznati. Unatoč tomu što je teoriju pomno razradio, i Anderson je naišao na brojne kritike i zamjerke, u prvom redu povjesničara koji osporavaju postojanje opće teorije nacionalizma i zamjeraju bilo kakvu vrstu generalizacije (ibid.).

S obzirom na interese ovoga rada važno je razmotriti pristup još jednog britanskog modernističkog teoretičara nacije, Erica Hobsbawma, koji je pisao o nacionalizmu kao novom «izumitelju tradicije» (ibid.: 231), po čemu je postao vrlo poznat. On objašnjava da je tradicija «izumljena» kao pokušaj da se u modernom svijetu nešto novoizmišljeno i nestalno dovede u vezu s nepromjenjivom prošlošću, koristeći se pritom ponavljanim obredima i ceremonijama, tj. poštujući određena pravila (ibid.).

Kritičari koji dolaze poslije modernista, takozvani postmodernisti, odbacuju gotovo sve postavke nacionalnoga, odustaju od izgradnje općenitijih teorijskih polazišta i na taj način konstruiraju postnacionalno, odnosno, postmoderno (ibid.: 265). Njihov je osnovni postulat da je jedinstvena cjelina privid pa je tako i kulturni pluralizam nesvodiv na zajednički nazivnik (ibid.:

266). Brojni postmodernički teoretičari proučavali su različite aspekte nacionalizma te ih analizirali, a ovdje ćemo istaknuti dvoje, Homija Bhabhu i Niru Yuval-Davis. Nira Yuval-Davis bavi se proučavanjem nacionalizma i uloge nacije u kontekstu rodni politika te govori o problematici potiskivanja različitosti i govora «drugih» u suvremenome društvu, ponajprije žena (ibid.). Homi Bhabha, pak, dekonstruira tradicionalnu koncepciju nacije kao zajednice određenih subjekata čiji je identitet uspostavljen u vremenitosti povijesnog pripovijedanja te ističe zadaću postmodernista da pišu o naciji kao pluralnoj i heterogenoj zajednici (Božić Blanuša 2010: 320). Iako svaka od spomenutih teorija ima ograničenja, te su se one i međusobno kritički osporavale ili nadopunjavale, pojedini njihovi postulati, zasebno ili u kombinaciji, mogu pridonijeti analitičko-interpretativnome čitanju Matoševa stvaralaštva kao opusa čija je jedna od najupečatljivijih značajki izražavanje nacionalnih osjećaja, posvećenost naciji i kreiranju nacionalnoga identiteta.

3.3. Matoš i nacija

Za Matoša je nacionalizam apsolutno pozitivna i poželjna pojava jer, po njegovom mišljenju, ima za cilj samostalnu i slobodnu državu zasnovanu na političkom modelu nacije. Budući da se u njegovo doba Hrvatska nalazila u nacionalno nepovoljnoj političkoj situaciji unutar Austro-Ugarske Monarhije, njegov nacionalizam ima i emancipacijski karakter te je najviše zbog toga pozitivno predstavljen (Oraić Tolić 2013: 265-266).

Svoju političku ideju o naciji i državi Matoš je razvijao sukladno pravaškoj politici. Pravaštvo se u hrvatskoj politici kao emancipacijski pokret počinje razvijati nakon 1861. godine kako bi se zalagalo za samostalnu državu na temelju povijesnoga hrvatskoga državnog i prirodnog prava. Pokret djeluje u okviru Stranke hrvatskog državnog prava koju je utemeljio Ante Starčević uz pomoć Eugena Kvaternika (usp. Kozina 2015: 343). Nakon neuspjele Rakovičke bune Eugena Kvaternika iz 1871. stranka je bila raspuštena, a pravaška se misao očuvala zahvaljujući omladinskim grupama (ibid.). Godine 1894. u stranci je donesen prvi službeni okvirni program te ciljem njenoga djelovanja postaje zalaganje za trijalizam (austrijsko-mađarsko-slavenski) umjesto dotadašnjega dualizma (austrijsko-mađarskoga) kako bi se ojačali Slaveni. Međutim, program nije dobro prihvaćen te već 1895. dolazi do raskola na dvije struje: Čistu stranku prava (A. Starčević; M. Starčević; E. Kumičić; J. Frank) koja napušta maticu, odnosno Stranku prava (1903. postaje

Hrvatska stranka prava) i tzv. domovinaše koje predvodi F. Folnegović (Nemec 2015: 801). Sukob je nastupio zbog ideoloških razlika; članovi izvorne Stranke prava se nisu slagali oko pitanja Austro-Ugarske Monarhije i pitanja hrvatsko-srpske koalicije, ali i zbog osobnih ambicija (Kozina 2015: 344). Matoš je stao na stranu Čiste stranke prava, iako i u njoj dolazi do unutrašnjih sukoba te se i ona počinje udaljavati od Starčevićevih ideala nakon njegove smrti 1896. godine (usp. Nemec 2015: 801). Domovinaši odlaze u smjeru koaliranja sa Srbima te su to 1905. i učinili (Hrvatsko-srpska koalicija), dok se članovi Čiste stranke prava, sada predvođeni Frankom, priklanjaju sve više habsburškoj dinastiji kako bi im pomogla zaoštriti protusrpsku retoriku (usp. Kozina 2015: 344). Takvo Frankovo postupanje i proaustrijska politika Matoša su duboko razočarali, a zbog toga te jugoslavenskog i vjerskih pitanja 1908. i 1909. godine dolazi do raskola i u Čistoj stranci prava. Od Franka i njegovih sljedbenika odvajaju se dvije frakcije, prvo milinovci (oko Mile Starčevića) koji su ipak bili projugoslavenski nastrojeni, a zatim se izdvajaju i antiklerikalci, među kojima je bio i Matoš, koji su smatrali da politiku i religiju ne treba povezivati u jedno (ibid.).

S vremenom Matoš, premda istupa iz stranke, nastavlja djelovati te ostaje blizak njezinim članovima. Pravaški ideal za Matoša bila je i ostala retorika karizmatičnog Ante Starčevića čiji je izvorni nauk još i sam dogradio ugledajući se na francuski republikanizam i nacionalizam. Taj ideal, po njegovom mišljenju, više nitko na političkoj sceni nije predstavljao, ali on ga se nikada nije odrekao te ga nastavlja zasupati i razrađivati u listovima *Mlada Hrvatska*, kao i u *Steklišu* (usp. Kozina 2015: 343; usp. Nemec 2015: 810).

Sukladno izvornoj pravaškoj retorici, Matoš je protivnike vidio u svima koji su osporavali ili onemogućavali hrvatsku samostalnost, u politici Austrije, Mađarske, ali i u onima koji su se oslanjali na jedinstvo sa Srbima. Na toj je liniji do detalja izgradio svoju pravašku ideologiju, koja se, kao i svaka ideologija, sastojala od tri ključna elementa: kritike postojećeg društva, ideala kojemu treba težiti i sredstava kojima se do cilja dolazi (Schwartzmantel, 2005: 10, prema Nemec 2015: 799). Matoš je pravaštvo idealizirao, među ostalim i zbog činjenice da više od četvrtine života nije proveo u Hrvatskoj i da nije imao izravan uvid u realnost same stranke i njenih unutarnjih razdora (Nemec 2015: 801). Važno je naglasiti i da pravaštvo nije doživljavao pukom ideologijom, već moralnim naukom i stilom života kojega se držao do smrti, unatoč tome što se od stranke pod Frankovim vodstvom udaljio kad je uvidio da Frank ne slijedi ideale začetnika stranke

i velikoga njegovog idola Ante Starčevića, već se pokorava dinastiji i surađuje s Bečom i Peštom (ibid.: 802).

Na temelju pravaških političkih uvjerenja Matoš je stvarao glavninu svojih književnih djela u kojima na artističan i jedinstven način obrađuje tematiku domoljublja i nacije. Kao što je navela Dubravka Oraić Tolić, Matoš je naciju i nacionalni identitet zamišljao kao strukturu nalik glavici luka koja se sastoji od triju slojeva: vanjskog ili političkog koji obuhvaća sve državljane, srednjeg ili etničkog koji čine povijest, kultura, vrijednosti te unutarnjeg ili intimnog sloja koji čine ideje krajolika i konstrukt domovine kao estetskog prostora (Oraić Tolić 2013: 258). Politički elementi odnose se na iskazivanje ideologije i političkih, državnih stavova, dok su etnokulturni elementi prisutni u četiri kategorije motiva (ibid.: 277): prva se odnosi na spomen nacionalnog imena, druga na nacionalnu povijest, treća na nacionalnu kulturu, a četvrta kategorija, etnolik može imati karakteristike kulturnih elemenata kad se radi o povezivanju određenih domovinskih prostora s povijesnim ličnostima i događajima, ali i primordijalnih kad se radi, u prvom redu, o prikazu pejzaža i prirodnih ljepota zemlje.

S obzirom na prethodno navedene teorije, Matoševa koncepcija nacije, koja je ishodište njegovih reprezentacija domovine i nacionalnoga identiteta, mogla bi se opisati kao *modernistički model političke, kulturom stvorene nacije s perenijalističkim, etnosimboličkim i primordijalnim elementima* (ibid.: 258). Iz navedene se koncepcije izdvajaju tri ideološka sloja, a to su: *politički model nacije, etnokulturni model nacije i primordijalni elementi ideje nacije* (ibid.).

4. Matoševi feljtoni

Feljtoni koji će biti predmetom analize i interpretacije što će se iznijeti u nastavku rada odabrani su iz Matoševe zbirke *Pečalba* iz 1913. godine. Ta je knjiga feljtona ujedno bila i Matoševa posljednja knjiga objavljena za života. U njoj je predstavio izbor, kako ih je sam nazvao, «kaprisa i feljtona», točnije dvadeset i sedam tekstova koji su prethodno bili objavljeni u raznim hrvatskim i srpskim novinama i časopisima. Upravo odatle potječe i sam naziv zbirke, *Pečalba*, koji, prema *Hrvatskoj enciklopediji*, na makedonskom označava «privremeni, najčešće sezonski najamni rad izvan stalnog mjesta boravka». Knjiga je isprva bila nedostupna za javnost jer ju je

vlast na četiri mjeseca zaplijenila zbog raznih nepodobnosti, od politički kontroverznih stajališta do navodnoga vrijeđanja samoga kralja i Austro-Ugarske (usp. Matoš 1973: 380.) Zbog cenzure više je puta u kratkome vremenskom roku bila uređivana i mijenjana. Konačan izbor feljtona iz *Pečalbe* Matošu se nije svidio te ga je smatrao *efemernim* (ibid.: 285; 371), zbog čega je ušao i u polemiku s urednikom Julijem Benešićem (usp. ibid.: 371-373).

Bez obzira na to što Matoš nije bio najzadovoljniji njima, čitajući navedene članke, u njima uviđamo određene zakonitosti njegove poetike i politike kao i njihov neosporivi estetski i politički značaj.

4. 1. Reprezentacija domoljublja u feljtonima Antuna Gustava Matoša

4.1.1. Francuski utjecaj na Matoša

Matoš iz Beograda, u kojem je boravio kao vojni bjegunac od 1894. (Matoš 2008: 199), odlazi nakon sukoba s dotadašnjim prijateljem, srpskim piscem Jankom Veselinovićem po izdavanju njegova kontroverznog romana *Hajduk Stanko* u kojemu je iznio ideju o Velikoj Srbiji, zbog čega je naišao na Matoševu oštru osudu (Jelčić 2006: 137). Matoša je put vodio u München, potom u Beč i Ženevu (Matoš 2008: 199) te se konačno stacionirao u Francuskoj 1899. godine. Tada je započeo život u europskoj metropoli Parizu, u kojem će se zadržati pet godina, do 1904. (usp. ibid.: 2008: 199). Boravak u Parizu koji je bio sjedište svjetske velesile Francuske i središte europske kulture na Matoša je ostavio iznimno velik utjecaj koji se može zamijetiti ponajprije u oblikovanju njegovog identiteta i pogleda na svijet, a o tome svjedoči i činjenica da je stvorio mit Pariza u hrvatskoj književnosti (Nemec 2014). Pariz mu je bio česta inspiracija za pisanje, što je slučaj i u feljtonima iz *Pečalbe*.

U nekoliko feljtona iz te knjige možemo iščitati kako je otprilike izgledala piščeva svakodnevnica u Francuskoj. U «Crvenim gnijezdima» upoznaje nas s aktualnim brutalnim francuskim podzemljem s kojim je nekoliko puta, kako bi zaštitio svojega sunarodnjaka, došao u kontakt i jedva izvukao živu glavu. U istom feljtonu iznosi svoje mišljenje o kriminalu te kritizira utopiste i anarhiste koji «napadaju zločine društva, a istodobno brane zločine gospode zločinaca» (Matoš 1973 : 149). U feljtonu «Pariska kronika» prisjeća se kako izgleda zima u velegradu za jednog došljaka, opisuje svoju svakodnevnu glad i siromaštvo te preživljavanje *od plaće do plaće*

(usp. Nemeć 2014), a na samom kraju ipak konstatira: «...prebirem kao starac po pepelu uspomena s tužnim osjećajem da bijah srećniji u Parizu gladan no sit u Zagrebu» (Matoš 1973: 153).

Unatoč oskudnom načinu života, o Parizu je Matoš imao samo riječi hvale, što je posebno vidljivo u feljtonima «Od Pariza do Beograda» te «Zagreb i Zagrebi» (usp. Nemeć 2014). U feljtonu «Od Pariza do Beograda» opisuje svoje putovanje pri povratku iz Pariza u Beograd te donosi određene zaključke o europskim središtima i metropolama, pri čemu Pariz apsolutno idealizira: «Tek sada, poslije jednomjesečnog odlaska, osjećam što je Pariz. Ne opetujem tirade o toj Ateni i Babilonu modernog svijeta, ali sve što sam iza Pariza vidio čini mi se tako jedno i pusto te se ne čudim da Parižlija nikako ne putuje, a kada putuje, odlazi da još više zavoli 'Grad Svjetlo'» (Matoš 1973: 163). Matoš nadalje progovara o značaju Pariza za svjetsku kulturu: «Da se desi Parizu kojom nesrećom da ga kao Dubrovnik ili Lisabon uništi potres, proguta rat ili vulkan, svijet bi izgubio najljepšu svoju krunu, najagilniji faktor kulture i harmonije, a čovječanstvo bi nekoliko stoljeća svog napretka izgubilo» (ibid.). Nakon silnih hvala upućenih francuskoj prijestolnici, Matoš je osjetio potrebu da opravda svoje simpatije prema tomu gradu: «Otkuda ta simpatija za Pariz? Jer imamo dvije domovine: našu – domovinu naše puti, i Francusku, domovinu našeg duha» (ibid.: 164). Osim kulture (*duha*), kako priznaje, Pariz je na njega utjecao i demokratičnošću: «Nemam učene diplome, ali u Parizu naučih ljubiti ljepotu i slobodu» (ibid.: 165). Teme Pariza i Francuske Matoš se dotiče rubno i u feljtonu «Djevica Orleanska» pišući o važnosti neustrašivih pojedinaca u stvaranju i obrani nacionalnog identiteta. Takvi pojedinci naciju vide kao ideal: «Dok ondašnja intelektualna i vojnička Francuska nije znala što da počne, šuma i seoska zvona naučiše Djevicu kako se oslobađa domovina» (ibid.: 226)

4.1.2. Usporedbe Pariza i Zagreba

Iako Pariz naziva drugom domovinom, Matoš ni u jednom trenutku nije zaboravio na svoju istinsku domovinu. Dok je bio u Parizu, konstantno je povlačio paralele i radio komparacije između Pariza i Zagreba. U feljtonu «Zagreb i Zagrebi» opisuje kako je Zagreb u usporedbi s velikim europskim metropolama zapravo dosadan: «Netko je rekao da je Zagreb ugodan samo kao zabranjeno voće, kao limunada Stendhalove Napuljke. To je živa istina. Kad ne mogah boraviti u tome gradu – bez kojega uostalom ne mogu biti mada on može biti i bez mene – čeznuo sam za Zagrebom kao Hrvat za Hrvatskom, kao vojnik za civilom, kao uznik za slobodom» (ibid.: 175).

Ili: «Sada kada se ovdje mogu kretati kao svaki peštanski agent, kada vidim da sam tu tuđinac kao toliki Zagrepčani, sada mi je Zagreb dosta dosadan» (ibid.).

Međutim, bez obzira na to, Matošu su predivni zagrebački pejzaž te zaključuje kako je svakomu najljepše u vlastitoj domovini: «Pa ipak, ima li Hrvat u ljepšeg mjesta na svijetu od toga brda, tih starih kuća i domaćih zakutaka, kada noću nema na Griču nikakvog tona koji bi smetao skladu dojma? Pod brijegom, u beskrajnosti svjetla novi Zagreb u mraku, kao čaroban san u dnu vode, svud uokolo vidici rodne zemlje sa srebrenim pojasom Save, a na mjestu gdje snivate i slušate historijsku pouku mjesta danju žalosnog i vječno parodisanog nošahu se istim mislima i zanošahu istim zanosima Gaj i ostali lučonoše Đalskovog Osvita...» (ibid.: 176).

Budući da Matoš predstavlja Zagreb na ovako različite načine, on postaje središtem njegova domoljubnog govora, pri čemu upada i u kreiranje nacionalnih stereotipa o sebi i drugima. On imaginira više Zagreba, na što upućuje i sam naslov jednog od feljtona koji glasi «Zagreb i Zagrebi», a slika kojom predstavlja ovaj grad ovisi o trenutačnoj poziciji s koje ga pisac promatra ili zamišlja (Oraić Tolić 2013: 170-171). Nadalje, stari, povijesni Zagreb se uvijek uzvisuje, dok se aktualni Zagreb kudi, kritizira i ironizira. Na sličan način, Zagreb se iz tuđine hvali, a kritizira se kad se u njemu samom boravi. Kako zaključuje Dubravka Oraić Tolić: «Što je imagološki subjekt dalje od objekta svojih konstrukcija, to su slike pozitivnije i idiličnije, a što je bliže, to su negativnije i karikaturalnije» (ibid.: 171). Prema tome, može se reći kako je Matošev odnos prema Zagrebu, gradu u kojem je odrastao, oksimoronsko jedinstvo najjačih emocija: ljubavi i mržnje (ibid.).

No, drukčije je Matoš gledao na usporedbe dvaju društava, francuskoga i hrvatskoga. Francusko ga društvo oduševljava i stvaranju takvoga društva bi po njemu svi trebali težiti: «Pariz dominira Francuskom i elegancijama svijeta jer je i danas centar francuske i svjetske elite» (Matoš 1973: 207). Da je tome tako smatra jer je za njega društvo mjerilo kulture, a temelji se na demokratičnosti i socijalnoj inkluzivnosti: «Pa ipak, društvenost je i danas mjerilo svake kulture. Englezi i Francuzi, danas prve rase, imaju već ono što se stvara u Njemačkoj i Rusiji, imaju Društvo što Parižani zovu Svijet (le Monde): društvo nad društvima, društvenu selekciju, narodnu elitu, koja u stvari stoji nad svim socijalnim pretekama jer je sastavljena od svih najboljih socijalnih elemenata pa stvara najviši tribunal javnog mnijenja i daje svim društvenim klasama pravac u dobrim (i lošim) običajima» (ibid.: 206). Matoš smatra da hrvatskome društvu nedostaje nacionalni, pod čime podrazumijeva i narodni, pučki element koji je isključen zbog nedostatka

demokratičnosti. Društvena elita koja bi trebala predstavljati hrvatsku narodnu misao i nacionalnu ideologiju uopće ne pripada hrvatskom narodu te, prema tome, ne može prenositi niti hrvatsku narodnu misao što je apsolutno razarajuće za jedan narod i jednu državu: «Mi Zagrepčani smo, kao pravi Hrvati, vrlo društveni. Imamo društva, ali to ne znači da imamo Društvo» (ibid.). Dalje objašnjava: «Naši saloni nisu u većini slučajeva hrvatski saloni. Duh je njihov bečko-peštanski, dakle, nikakav duh» (ibid.: 207). Tek bi građanstvo moglo predstavljati hrvatsko društvo, ali mu nedostaju bitni elementi poput novca i inteligencije i zato je važno da se ono razvija. «Građanstvo i činovništvo, dakle, srednja klasa je u Zagrebu danas jedini pravi nosilac društvenosti» (ibid.). Međutim, problem koji naglašava Matoš je taj da oni ne mogu biti Društvo jer nemaju kapital (novce) i još važnije, često im manjka inteligencije pa s tim i patriotizma. Slaže se s općepoznatom činjenicom da obična društvenost poput druženja u kavanama škodi razvoju pojedinaca u društvu, ali društvenost u intelektualnim krugovima drugačija je i doprinosi razvoju cijele nacije jer jača nacionalni identitet: «Samo ona društvenost ima smisla koja je intelektualna. Bez inteligencije nema društva i zato su Društva samo oni skupovi koji su, kao društvo Augustovo, Medicijevo i Goetheovo, sastanci inteligencija» (ibid.: 209). Matoš, dakle, naglašava da društvo uvelike ovisi o financijskim mogućnostima određene države ili naroda: «Pravu društvenost mogu imati samo ekonomski jaki narodi. Francuzi su danas najdruštveniji narod jer su najbogatiji narod svijeta [...]» (ibid.: 210). U pesimističnom, ali ne do kraja rezigniranom tonu feljton zaključuje riječima: «[...] mi za njom [društvenošću] možemo tek čeznuti, stvarajući novim naporima temelje za novu hrvatsku društvenost i za Društvo srećnije, društvenije naše budućnosti» (ibid.). Dakle, utjehu možemo pronaći tek u budućnosti, s obzirom na to da je trenutna situacija opterećena među ostalim i društvenom korumpiranošću: «U našem društvu nema osnovnog društvenog načela prema kojemu se u drugim narodima prosuđuje vrijednost rada i pojedinaca, pa tako je Zagreb lišen socijalne etike [...]» (ibid.: 179). Matoš upozorava da je kod općeg prosuđivanja vrijednosti za razvijene Europljane poput Engleza, Nijemaca ili Francuza važno «u kojem je odnošaju izvjestan čovjek ili djelo s nacionalnim ili demokratskim idealom i korišću Engleske, Njemačke, Francuske» (ibid.). Kod nas nema takvog mjerila pa «Zagrepčani žive bez osjećaja za vrijednost djela i osoba, u nekakvoj amoralnoj, nekritičnoj i anarhijskoj atmosferi poznavajući tek vrijednosti kao novac, ne poznajući sila kao što je dostojanstvo duha, srca i značaja» što stvara neugodnu sredinu za razvitak višeg čovjeka (ibid.). Razvitak višeg čovjeka, određenih individua koje «nose» cijelo svoje društvo, trebao bi biti cilj svakog pravog društvenog uređenja, a kod nas je obratno, genijalni pojedinci

prolaze nezapaženo, čak su karakterizirani kao nešto «suvišno i abnormalno i neprirodno» (ibid.): «Otuda dolazi (tragika odabranih duša među hrvatskim krasnicima) te se finiji dusi povlače u ironijski sarkastični zakutak kao Ante Starčević, propadajući kao Radmilović, živeći poput Pilara, i Tkalčića, Nodila [...]» (ibid.). Feljton ipak završava u blažem tonu apostrofira neinteligenciju koja je do ove situacije dovela tako što uz humor, za sve okrivljuje Gospodina Glupana i njegovog kolegu Velemožnog Gospodina Hulju protiv kojih se narod treba boriti u čast svoje zemlje jer su joj oni najveća prijetnja (usp. ibid.: 179-180).

Tekst feljtona «Kafanske varijacije» podijeljen je na nekoliko podnaslovljenih dijelova, a posebno je zanimljiv dio «Čarobna kupica» gdje pisac opisuje svoju najdražu čašu ukrašenu hrvatskim simbolima za kojom poseže samo u posebnim prilikama, u ovome slučaju za Božić. U nastavku iznosi zdravicu koja izražava želju za jedinstvom naroda: «Prvu čašu za Horvate,/ Da se slože i pobrate!» (ibid.: 191).

U navedenim feljtonima dolazi do izražaja značajan utjecaj francuske kulture na Matoša, što nimalo ne začuđuje s obzirom na to da je ondje proboravio pet kritičnih godina (do 1904. kada odlazi ponovno u Beograd) koje su odredile smjer njegova književnog stvaralaštva, ali i kulturnih i političkih svjetonazora uopće. Parizom je oduševljen jer je u tome gradu osjetio slobodu za kojom je toliko čeznuo i koja mu je u domovini bila nedostižna. Zbog toga je Matoš proučavao i analizirao Francuze i njihove društvene prilike uspoređujući ih pritom s hrvatskim znatno lošijim prilikama, cijelo vrijeme gajeći nadu da će i hrvatsko društvo jednoga dana «poslušati» njegove kritike, «poraditi» na njima te konačno dosegnuti francusku razinu neovisnosti, inkluzivnosti i slobode te da će upravo takvo društvo poslužiti kao temelj za samostalnu državu, koju je priželjkivao sukladno svojim pravaškim idealima.

4.1.3. Austro-Ugarska Monarhija i mentalitet robova koji koči razvitak

Koliko su mu smetale nesloga među sunarodnjacima te činjenica da nenacionalna vlast, po njemu, neosnovano nameće svoja pravila i volju u njegovoj domovini (Oraić Tolić 2015: 260), Matoš je iskazao u feljtonu «Moji zatvori», u kojem iznosi koliko cijeni slobodu pa bi radije na mjestu umro nego bio utamničen ili nečiji sluga (usp. Matoš 1973: 157). U «Ladanjskim večerima» čudi se kako

Hrvati olako prihvaćaju neprirodni robovski mentalitet koji im je nametnut: «Koliko nas ima, recite po duši, u kojima se stidi Evropljanin da je kao Hrvat sužanj, kukavica, rob, izmet, sramota ljudskog roda, parodija kulture i modernih načela slobode [...] u kojima se stidi čovjek da kao današnji Hrvat mora biti sluga u vlastitoj kući, i rob, i sinji rob [...]» (ibid.: 196-197). Činjenica da je naš narod nekom drugom narodu slugom još je sramotnija jer su naši «nadređeni» Beč i Pešta koji su po Matoševu mišljenju, nacije ispod svakog europskog prosjeka, o čemu piše u feljtonu «Od Pariza do Beograda»: «Beč je prema Parizu selo, gnijezdo filistara, beamtera i 'ušniranih' oficira» (ibid.: 164); «Eh, ali ja bih volio biti majmun, pariski 'balochard' nego njemački profesor ili prajski oficir» (ibid.). O Ugarskoj kaže: «Pešta je karikatura velegrada. U toj zemlji nema ništa što me ne vrijeđa. Podvala, 'švindl' je tu državni sistem» (ibid.: 165). Ili: «A kakva okolina, pejzaž, sveti Bože! Marva i kukuruz, kukuruz i marva, Mađari i stoka, stoka i Mađari! Da poludiš od zijevanja!» (ibid.).

Sasvim je jasno da je primarni problem za Matoša bio hrvatska nesamostalnost i ovisnost o državi čiji je sastavni dio činila, Austro-Ugarskoj Monarhiji. Kao što smo vidjeli, ni za Austrijance ni za Mađare Matoš nije nalazio lijepih riječi; prve je vidio kao uštogljene činovnike, dok je Mađare vidio kao znatno zaostaliji narod od hrvatskoga. Upadajući zasigurno i u politički nekorektne stereotipe (usp. npr. Leerssen 2009: 99-124), u svojim je ironičnim prikazima tih naroda Matoš bio vođen idealističkom vizijom hrvatske državnosti i suverenosti. U tome svjetlu nije mu jasno zašto njegov narod u domovini dopušta tuđincima, koje se on trudi prikazati zaostalijima i gorima, da njime upravljaju te svojim pisanjem kritizira takav robovski i pasivni mentalitet kojega se Hrvati trebaju što prije osloboditi.

4.1.4. Hrvati i Srbi

Utočište od Ugarske i Beča Matoš je dvaput pronašao u Srbiji u kojoj je proveo ukupno osam godina života. Stoga ju je, kako se često ističe, posebno cijenio kao prvo svoje utočište, a Beograd je smatrao metropolom koja ima oblikovano Društvo – u čijim se krugovima i sam kretao i s čijim je pripadnicima prijateljevao. Nije to neobično s obzirom na činjenicu da se prvi put onamo preselio tj. prebjegao kao dvadesetjednogodišnjak koji je ondje vrlo brzo doživio književni uspjeh (usp. Zima-Šakić 2015: 29). O tome je gradu Matoš progovorio u nekoliko feljtona: «Od Pariza do

Beograda», «Društvenost», «Rat i mir», a najpoznatiji mu je kontroverzni citat «Iako sam Hrvat, ljubim ovu zemlju jer mi daje prvo utočište, jer je slobodna i jer njen kralj bolje govori hrvatski od hrvatskoga kralja» (Matoš 1973: 165). I dok su mnogi pomislili da će se zbog toga prikloniti jugoslavenskoj ideji, kod Matoša se događa upravo suprotno. On tamo još sjajnije oblikuje i razvija hrvatski nacionalni identitet i precizira distinkciju između Hrvata i Srba, što nimalo ne čudi jer ako je išta od Srba naučio, to je bio radikalni nacionalizam. U tekstu «Antun Gustav Matoš – domovina, nacija, identitet» Suzana Coha okuplja nekoliko Matoševih citata koji najbolje dokazuju njegovu kroatocentričnu vizuru, npr.: «Gledajući kako Srbi svojski srbuju, nisam se mogao dosta nahrvatovati i nasteklišiti» (Coha 2016: 168). Na pitanje vrijedi li Beograd, Matoš odgovara «vrijedi za nas samo kao škola hrvatske energije i hrvatskog nacionalizma: kao zagrebačka prisposoba» (ibid.).

U feljtonu «Rat i mir» Matoš obrađuje tematiku početka Balkanskog rata kad su se balkanske zemlje ujedinile kako bi se oslobodile od turske vlasti, pri čemu pokazuje određenu skepsu prema pobjedi udruženih balkanskih zemalja nad Turcima. Vidjevši ishod rata, svoje je riječi povukao izvjestivši o tome u feljtonu «Živi i mrtvi», u kojem čestita Srbima na postignućima pred islamskim protivnikom, ali i ističe kako taj događaj nema pretjerane veze s Hrvatima jer su oni zasebna država i ne pripadaju jugoslavenskoj ideji (usp. Jonjić 2012: 68): «Ima ih koji gledaju u balkanskim pobjedama političku korist i za nas Hrvate. Pustimo utopiste neka sanjaju o jugoslavenskom carstvu! Ova Monarhija nije Turska, Medvedgrad bi bio slaba hasna komitama, a mi interese naših muhamedaca u Bosni ne možemo za volju nikakovoj Jugoslaviji na svijetu žrtvovati agrarnoj politici srpskih gazda i ekskluzivnosti grupe Kočićeve» (Matoš 1973: 268). Iz navedenoga citata jasno je da je Matoš bio svjestan komplicirane geopolitičke situacije u kojoj se nalazila Hrvatska te zbivanja koja bi se još mogla dogoditi, čime je zapravo predvidio presudne događaje na teritoriju Bosne i Hercegovine (koji on shvaća kao povijesni hrvatski prostor, usp. Oraić Tolić 2013: 267). U tome feljtonu eksplicitno iznosi svoj stav i o jugoslavenskoj ideji, ne podržava je, prije svega zato što zazire od ekskluzivističke nacionalne ideologije Srba, te upozorava Hrvate da iz srpskog primjera u Balkanskim ratovima izvuku pouku kako se samo slogom i nacionalnim zajedništvom može postići određeni rezultat: «Samo moralnu korist može Hrvatska izvući iz ovih pobjeda i nauk koji nam može koristiti više od svih eventualnih stečevina političkih» (Matoš 1973: 268).

Poslije Austro-Ugarske, drugi veliki problem koji je Matoša zamarao bio je odnos Hrvata i Srba koji smo prethodno opisali. Valja napomenuti kako se on osjećao iznimno kompetentnom osobom za komentiranje navedene teme s obzirom na to da je tijekom osmogodišnjeg boravka u Beogradu u dva navrata doista shvatio kako srpski narod razmišlja i funkcionira. Zbog toga mu se iskristalizirala slika dvaju naroda te razlika između njih. Bojao se njihove koalicije ili ujedinjavanja misleći da bi se u tome mogle kriti opasnosti za Hrvatsku, jer da hrvatski narod treba samostalnu državu koja će mu jamčiti slobodu, a ne treba tražiti s kojim će sljedećim narodom koalirati nakon «oslobađanja» od Austro-Ugarske Monarhije.

4.1.5. Hrvatski nacionalni identitet

Matoš je u svojim tekstovima poručivao kako je nacionalno zajedništvo moguće postići samo ako je narod čvrsto vezan za svoju prošlost i kulturu (ibid.: 176), no držao je da u Hrvata to nije slučaj. Smatrao je da su Hrvati, za razliku od Srba, izgubili doticaj s prošlošću te da zato dopuštaju tuđincima da vladaju njihovom zemljom: «Mi Hrvati smo, nadalje, izgubili svaki praktični, korisni, životvorni dodir s našom prošlošću» (ibid.: 269). To je, po njemu, nužno promijeniti i, kako kaže, «oživjeti u našim dušama stare duše» (ibid.). Stoga je potrebno podsjećati se na velikane iz narodne povijesti i kulture: «Hrvatska tradicija je način kako da kultom historijskih vrijednosti oživimo u našim dušama stare duše koje u njima leže – kako da kultom starih heroizama probudimo latentni naš heroizam, kako da kultom uskoka, Zrinjskih i Frankopana postanemo čelični kao A. Starčević, a kultom Marulića i Boškovića kulturni i superiorni kao Vraz ili Strossmayer» (ibid.).

Nešto pesimističniji stav Matoš je zauzeo u feljtonu «Ladanjske večeri» u kojemu se sjetio tuđinaca koji su na vlasti te sprečavaju hrvatski napredak: «Zapada sunce, sunce Svačićevo i Kvaternikovo. I meni se čini da u zemlju, u mrak, u crni grob pada srce, crveno, krvavo jedno srce u zlatu sakramenata [...] čini mi se da tone u smrt srce crveno, žarko, u ljutu krvavu ranu pretvoreno srce, srce Hrvatske» (ibid.: 199). Budući da je feljton o kojemu je riječ nastao 1913. godine, mogli bismo reći da je Matoš predosjetio svjetski rat i nepovoljan ishod pravaške politike (Oraić Tolić 2013: 328; Matoš 1973: 383).

Potpuno je drugačija situacija u «Proljetnim časankjima», gdje se autor divi ljepoti zagrebačkog pejzaža u proljeće, smještajući povijesne heroje naše kulture koji su mu predstavljali uzore, poput Kvaternika i Šenoe, u taj prostor i krajolik: «Grad i ladanje, goru i rijeku, lijepe šume i krasne parkove – sve to ima grad Kvaternikov i Šenoin, pa već kao prijatelji lijepe prirode budimo srećni, živeći u mjestu što nam oskudicu industrijskog napretka nadoknađuje primitivnim ljepotama svog položaja i divne okolice» (Matoš 1973: 170). Na isti način, u feljtonu «Zagreb i Zagrebi» dojmljivo je opisano zagrebačko područje koje se veliča kao zemlja kojom su se kretali Gaj i likovi Gjalskijeva romana o preporodu: «[...] novi Zagreb u mraku, kao čaroban san u dnu vode, svud uokolo vidici rodne zemlje sa srebrenim pojasom Save, a na mjestu gdje snivate i slušate historijsku pouku mjesta danju žalosnog i vječno parodisanog nošahu se istim mislima i zanošahu istim zanosima Gaj i ostali lučonoše Đalskovog Osvita [...]» (ibid.: 176). Po Matošu, važno je da se povežemo sa slavnim precima i nastavljamo njihovim putem jer, ako ih ne zaboravimo, oni žive i dalje u nama te mi nastavljamo njihov nacionalni zadatak. Matoš ističe: «Tako dugo dok nas može revoltirati revolta Matije Gupca i zanositi žrtva Zrinjskog i posljednjeg Frankopana, oni nisu mrtvi i žive u nama kao dijelovi probuđene naše energije» (ibid.).

Kao što možemo primijetiti, Matoš često spominje Gupca, Zrinske i Frankopane, a to čini upravo zato što su oni simboli slobode, oni su se za boljitak svoje domovine odrekli onoga najdragocjenijeg, odnosno vlastitoga života i njihov bi primjer svi trebali slijediti (Oraić Tolić 2015: 260). Govoreći o nacionalnim pitanjima, Matoš je uglavnom bio orijentiran na odnose unutar hrvatskoga društva i naroda, ali nije skrivao da mu je važno bilo kako Hrvatsku i Hrvate doživljavaju ostali Europljani (usp. Molvarec 2014). To smo već prije mogli vidjeti, npr. kada govori o robovskom ponašanju našeg naroda, što uzrokuje sramotu u europskim krugovima.

Osim negativnih kritika koje im je upućivao, Matoš je u ponekim feljtonima znao i pohvaliti svoje ugledne suvremenike koji su svjetlali hrvatski obraz u Europi s obzirom na to da su bili u tijeku s posljednjim europskim i svjetskim trendovima, poput redatelja i glumca Fijana, o čijoj smrti i životu piše u feljtonu «Biti ili ne biti», ili zagrebačke glumice Ljerke Šram koju idealizira u slikama ljupke profinjenosti i ženstvenosti (Badurina 2009: 116) uspoređujući je sa zapadnjačkim ikonama (usp. Matoš 1973: 230).

Kako se vidi iz navedenih primjera, Matoš je Hrvatsku kulturno smještao u Srednju Europu, što bliže idealima zapadnjačkih metropola (Molvarec 2014: 281), ali je isto tako jasno da je Matoš po retorici i načelima bio i ostao beskompromisni tradicionalni pravaš (usp. Nemeč 2015: 801),

koji je inzistirao na autohtonosti i ekskluzivnosti hrvatske kulture. Vezano za to, Antu Starčevića je nerijetko spominjao te ga je opisao kao «dobrotvora i učitelj duše naše» (Matoš 1973: 192). Kao većina pravaša, idealizirao je periferiju i selo nasuprot gradu i urbanizaciji (Kravar 2001: 197), što je obrazložio i u feljtonu «Ladanjske večeri», u kojemu je ustvrdio da je najbolja prilika za obnovu hrvatskoga naroda i nacionalnoga identiteta upravo hrvatsko ladanje, neiskvareno hrvatsko selo koje njeguje prirodu i tako čuva tradiciju te je u apsolutnoj suprotnosti s događanjima u samom gradu: «Tako divna, tako djevičanski čista i neokaljana, gledate li Hrvatsku okom indiferentnog prijatelja prave, čiste ljepote, a tako odurna, toliko pandurska pljuvačnica, kada motrite našu zemlju okom čovjeka Hrvata i europskog građanina» (Matoš 1973: 199).

U prethodno navedenim feljtonima Matoš iznosi svoje stavove i zaključke o hrvatskom nacionalnom identitetu. Prema njemu, u Hrvata je identitet oslabio jer su oni počeli zaboravljati svoju povijest, te na taj način nisu čvrsto povezani sa svojom prošlošću i kulturom, koje su ključni elementi u izgradnji čvrstoga nacionalnoga identiteta. Iako je narod počeo zaboravljati prošlost, ona ostaje zauvijek zapisana na domovinskom tlu. Zbog toga Matoš pokušava preko pejzažnih elemenata evocirati domoljubne, kulturne i povijesne elemente, ne bi li na taj način, pomoću zemlje/domovine, povezao u jedinstvo Hrvate s njihovom prošlošću, sve s ciljem jačanja hrvatskog nacionalnog identiteta, kako bi se Hrvatska mogla razvijati poput ostalih razvijenijih zapadnih zemalja.

4.2. Koncepti nacije u Matoševim feljtonima

Antun Gustav Matoš gradi svoj model nacije na političkim i kulturnim elementima koje međusobno prepliće. Politički, on razrađuje koncepciju nacije i države te potiče narod da se izbori za vlastitu državu kao što su to učinile velike nacije poput Francuske ili Engleske. U političkom stajalištu Matoš nastoji biti modernist, a to se vidi po tome što je svjestan da naciju treba stvoriti na primjeru ostalih europskih razvijenijih zemalja te sve ljude na teritoriju neke zemlje modernistički smatra njenim državljanima. Isto tako, ne isključuje ljude druge vjeroispovijesti, iako se u nekim njegovim tekstovima zatječu katolički motivi, ali ne u duboko religioznome smislu, nego kao dio njegove esteticističke poetike ili kao dio nacionalne simbolike. Kao starčevićanac,

držao je da vjera nije isključivi pokazatelj nacionalnosti, da je ona individualna stvar i da treba jasno razdvojiti državu od religije (Nemec 2015: 811), što je bilo i u funkciji integriranja nekatoličkih sastavnica u hrvatski nacionalni identitet. Slično kao na religiju, Matoš je gledao i na jezik. Za njega je jezik kulturno nasljeđe nacije koje treba njegovati. Zbog tadašnje situacije u kojoj su hrvatski i srpski jezik povezivani u jedan, a i sam je upio mnogo srpskih riječi koje je moguće pronaći u njegovim tekstovima, bio je oprezan te je tvrdio da jezik nije presudni uvjet za određenje neke nacije ili države (Kozina 2011: 181). Po Matošu, važniji su uvjeti za određivanje nacije povijesne i kulturne činjenice te politički stavovi, odnosno određeni politički program koji je dopunjen kulturnim nacionalizmom (usp. Nemec 2015: 811).

Gotovo svi obrađeni feljtoni prožeti su autorovim političkim aluzijama i idejama, kritikama i stajalištima jer i sama priroda toga žanra dopušta takve intervencije (usp. Šakić 2015c: 101). Pri tome Matoš političke argumente i aluzije kombinira s kulturnim argumentima. Jedan od najzanimljivijih elemenata koji se zatječe u tim tekstovima je tzv. etnolik, što je pojam kojim A. D. Smith označava «tradicijom posvećeni, sakralizirani poetski krajolik ispunjen sjećanjima na važne događaje i osobe iz povijesti etničke zajednice» (Oraić Tolić 2013: 289). Etnolik možemo razlikovati u dvije varijante: kulturni etnolik i prirodni etnolik (usp. *ibid.*: 289-298). Prema Smithu, prvi se odnosi na teritorijalizaciju etničkih sjećanja, a drugi na historizaciju pejzaža (Smith 1986: 16). Kulturni etnolik izrazito je čest u Matoševom diskurzu jer se vrlo često poziva na nacionalne heroje koje pri opisivanju smješta u hrvatski krajolik, domovinski pejzaž: «[...] novi Zagreb u mraku, kao čaroban san u dnu vode, svud uokolo vidici rodne zemlje sa srebrenim pojasom Save, a na mjestu gdje snivate i slušate historijsku pouku mjesta danju žalosnog i vječno parodisanog nošahu se istim mislima i zanošahu istim zanosima Gaj i ostali lučonoše Đalskovog Osvita [...]» (Matoš 1973: 176). U feljtonima je zastupljen i opis prirode i samog pejzaža kao dijela nacije, odnosno, kao prirodni etnolik (Oraić Tolić 2013: 289; Oraić Tolić 2014), a ta dimenzija najviše do izražaja dolazi u «Ladanjskim večerima» u kojima se kroz primordijalističke opise ukazuje na jedinstvo pojedinca s domovinom, zemljom: «Pa onda zvuk motike iz doline, iz daljine kukurijekanje pijetlova, prohujavanje vjetra iz visine, cvrkutanje lasta pod strehama i neki tajni drhtaj iz zemlje, što prelazi u bilje, u drveće, u lisje i u mene. Srce mi sasma drugačije kuca, krv mi neobičnije kola: zemlja, moja domovina pušta mi u ovom ležanju kao kroz korijen u tijelo balzam svojih sokova, a srce mi buja, kipi i lupa u ritmu mističnog krvotoka ove svete grude» (Matoš 1973: 198). Takav stav o jedinstvu pojedinaca i zemlje vidljiv je i u feljtonu «Djevica

Orleanska» u kojem Matoš poistovjećuje sveticu Ivanu Orleansku sa zemljom govoreći o francuskoj naciji (ibid.: 222).

Matoš prirodi daje veliku važnost i kad konstatira da je hrvatsko društvo zaboravilo na ideju slobode, dok ona nikad neće: «[...] u divnoj zemlji gdje svaka travka, svaki vjetrić, svaki cvijet, svaki lug, svaka gora pjeva kao Gundulićeva Dubravka o dragocjenoj i slatkoj slobodi, gdje nauku slobode zaboravljenu u narodu i popljuvanu u kaputašiji, besjedi, pripovijeda i na sve četiri svjetske strane pjeva tek pitomi, zdravi sklad hrvatskih krajeva, hrvatskog pejzaža, sklad našeg neba, zraka, sunca i zemlje [...]» (ibid.: 196-197). Slično kao u putopisima, katalogizirani pregled hrvatskih ljepota u istom feljtonu iznosi ovako: «Tko se napio žive vode na vrutku Kupe, na Plitvicama, na izvoru Save i Rječine, na vrelima Krndije, Fruške gore i bosanskih planina, nikada se drugog pića zaželjeti neće!» (ibid.: 197).

Prema svemu navedenom, možemo zaključiti da su analizirani feljtoni prepuni političkih i kulturnih aluzija koje autor međusobno isprepliće, a u njima donosi svoje viđenje i analizu nezavidne političke situacije u kojoj se nalazi Hrvatska. Po njemu, Hrvatskoj je prije svega potrebno političko i društveno preuređenje kako bi se mogao ostvariti idealistički san o slobodi i samostalnosti naroda koji je s domovinom povezan u jedinstvo u prvome redu pomoću pejzažnih elemenata.

5. Matoševa lirika

Nedvojbeno najpoznatiji dio opusa Antuna Gustava Matoša njegova je lirika, u kojoj obrađuje većinu tema koje je prethodno obradio i u feljtonističkim, esejističkim i putopisnim zapisima. Iako je liriku počeo pisati u razmjerno kasnom razdoblju svojega života (Kravar 1996: 13), upravo mu je ona donijela golem uspjeh i posebno mjesto u hrvatskoj literaturi. Boraveći u europskim metropolama, posebice Parizu, upoznao je mnoge vrsne pjesnike s kojima se družio i koji su na njega ostavili određene dojmove. S obzirom na činjenicu da se među njima znao naći i sam Charles Baudelaire, začetnik simbolizma, ne čudi što su Matoševe pjesme savršeno skladne, simboli u njima vješto funkcioniraju, a svaki glas daje pjesmi svoj doprinos i zvučnu harmoniju, čemu je pridonijela i Matoševa muzikalnost, s obzirom na to da je bio i glazbenik (ibid.: 7). Na taj

je način, u elegantnom i uzvišenom tonu, pisao ponajviše o svojim najdražim temama; ljubavi i domoljublju. Matoševa domoljubna lirika, može se, ugrubo, razdijeliti na dva razdoblja; razdoblje progonstva tijekom kojeg sanjari o domovini te je idealizira, i razdoblje povratka u domovinu kad je najkritičniji prema stanju koje zatiče, s posebnim naglaskom na 1909. godinu (usp. Kravar 1996: 13). U nastavku teksta donesena je analiza najznačajnijih pjesama Matoševe domoljubne lirike: «Zvono», «Domovini iz tuđine», «Kod kuće», «Serenada», «Gospa Marija», «1909.», «Stara pjesma», «Grički dijalog», «U travi», «Mladoj Hrvatskoj», «Pri svetom kralju», «Gnijezdo bez sokola», «Epitaf bez trofeja», «Iseljenik», «Revija 1» i «Čuvar».

5.1 Reprezentacija domoljublja u Matoševoj lirici

5.1.1. Pjesme nastale u izbjeglištvu

Analizu započinjemo pjesmom «Zvono» iz 1906., vjerojatno jednom od prvih Matoševih pjesama, koja predstavlja svojevrsni očajni vapaj za domovinom dok je autor bio u tuđini, točnije, u Beogradu (usp. Drenjančević 2015: 434). Matoš se u svojim djelima često koristio motivima i simbolima zvona, a upravo o toj tematici govori i knjiga «Matoševa zvona» makedonskog kroatista Venka Andonovskija. U ovoj pjesmi zvono iz tuđine podsjeća lirski subjekt na domovinu te u njemu evocira domovinske uspomene pri čemu zvono asocijativnim povezivanjem (usp. Drenjančević 2015: 435) postaje simbolom nacije; tuđinske i vlastite: «Ovo zvono, što ko titan stenje/ Pod tuđim nebom, mene sjeća sada/ Drugog zvona, kad u psalmu kobi/ Nad mizerijom rođenog mi grada.»¹ Nakon što lirski subjekt ustanovljuje koliko je tužan zbog sudbine samca u tuđini, hrabri sam sebe zamjenjujući simbole nemoći sa simbolima moći (Garvanović-Porobija 2014), kako bi mogao nastaviti normalno živjeti, iako se ne može vratiti u domovinu: «Glupost!

---

¹ Svi stihovi preuzeti iz: Matoš, Antun Gustav. 1973. *Sabrana djela. Svezak peti* (ur. D.Tadijanović) Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Slabi živci! Pregni, misô,/ I digni snagom uma volju bonu,/ Budi vihor, bura, truba, buna/ I orluj s gromovima, slična zvonu!»

Pjesma «Domovini iz tuđine» napisana je 1894. godine te je objavljena tek četrdeset i četiri godine poslije toga (usp. Matoš 1973: 354). Naime, navedena je pjesma sastavni dio Matoševog pisma bratu Leonu i jedna je od pjesama koje su nastale po dolasku u Beograd. U njoj pjesnik opisuje doživljaj jeseni u tuđini, čeznutljivo se oprašta s domovinom u kojoj je ostavio, kako sam navodi, *sve milo i drago* (ibid.). Pjesma započinje uvodnom strofom koja sasvim jasno i izravno najavljuje temu: «Došla jesen! Hladan vjetar duva,/ Jad me bije pustoj u tuđini,/ Sve mi osta tamo za oblacim,/ Tamo, - tamo, ah – u domovini!»

Pjesnik se potom pozdravlja s pjezažem, navodi razne prepoznatljive hrvatske prirodne ljepote, između ostalih, i u stihovima: «Zbogom da ste, polja i doline,/ Župni humci i vrletne gore,/ Guste šume, grozdni vinogradi!/ Zbogom i ti, Jadrijansko more.» Potom prelazi na pozdrav sa svojim narodom i svojim ljudima, koji su simbolizirani roditeljskim figurama. Jasno je vidljiva opreka mi-oni, kroz koju pjesnik nedvosmisleno razlučuje domovinu i svoj narod od tuđe zemlje i tuđinaca, takozvanih 'drugih': «Zbogom, oče, i ti, majko, - zbogom!/ Vaše dijete muči jad i bijeda,/ Srce mu je bolom otrovano,/ Već je puklo od golemog jeda!»

I u ovoj pjesmi, jednoj od najranijih, Matoš uvodi temu robovanja koja se proteže cijelim njegovim opusom tako što konstatira da mu ništa ne znači sloboda u tuđini, već mu je potrebna sloboda u vlastitoj zemlji: «Smrt je ovo grozno grobovanje,/ A sloboda u toj tuđoj zemlji/ Teža mi je nego robovanje!» Završava optimističnim stihovima o povratku, koji će se prije ili kasnije, uvjeren je lirski subjekt, dogoditi, sokoleći se pritom zazivanjem hrvatskoga kralja Zvonimira, koji ovdje predstavlja simbol hrvatskog nacionalnog identiteta: «Dan će doći, - oj, pred dušom mojom/ Sinu sablje Zvonimira blijesak,/ Puške bruje, barjaci vijore,/ Kanda čujem topa grom i trijesak!// Dan će doći! Oh, i ja ću tada/ Pohrliti kući hrabrom nogom,/ Al do onda - zbogom, mili dome,/ Hrvatska, oj, divna majko, zbogom!»

Kralj Zvonimir samo je jedna povijesna ličnost u nizu koje Matošu služe u evociranju nacionalnoga osjećaja i identiteta (usp. Oraić Tolić 2015: 260). Jedna od najvažnijih takvih ličnosti na koje se Matoš najčešće poziva zasigurno je i Matija Gubec, o čemu svjedoči i pjesma «Kod kuće» iz 1905. godine, nazvana po istoimenome putopisu (Matoš 1973: 327). No, uz povijesnu osobu pobunjenika Gupca koji je život žrtvovao za slobodu, spomenuti su i književnici Kovačić i Gaj, kao i spomen starih hrvatskih obitelji, nositeljica zagorske tradicije (usp. Coha 2016: 166):

«Polje, žubor, brežuljak i gaj/ Od tajne boli ko da vječno pate,/ Jer tu se rodi Kovačić i Gaj,/ Taj krasni kraj je Gupčev zavičaj/ I krvav uzdisaj.// Propali dvori - ko mjesec po danu!/ Stid ih što ih ostavio sin/ Oršića hrabrih, starih Keglevića,/ A kroz dvorski bršljan, rezedu i krin/ Ceri se Jevrejin.»

Često se u modernističkim pjesmama poput ove, preko početnog opisa idealnog krajolika, u korelaciji javljaju opisi osoba ili događaja iz prošlosti te se oni suprotstavljaju «lošijoj sadašnjosti kao savršenija prošlost», prošlost koja se ne smije zaboraviti (Kravar 2001: 197).

Prošlost je za Hrvate svakako bila bolja od sadašnjosti na koju misli Matoš, odnosno od razdoblja nakon banovanja Khuen-Héderváryja od 1883. do 1903. godine (usp. Šakić 2015a: 141; Pilar 2018: 289-295). Na zloglasnoga bana Matoš aludira u posljednjim stihovima pjesme, koristeći se simboličkim neologizmima pa onda i poznatom sintagmom u posljednjem stihu kojim izriče bijedu u kojoj je navedeni ban ostavio Hrvatsku: «O, monotona naša zvona bona./ Kroz vaše psalme šapće vasiona:/ Harum-farum-larum-hedervarum-/ Reliquiae reliquiarum!»

Na sličan način, poziva se pjesnik na hrvatsku kulturnu tradiciju u pjesmi «Serenada» iz 1906. godine, napisanoj u Beogradu (usp. Matoš 1973: 314). Ovaj put je Matoš povijesne motive zamijenio kršćanskim simbolima te opisuje ljubav za domovinu i njene ljude priposodobljuje ljubavi koju osjeća Bogorodica kad se na Kamenitim vratima čuje molitva: «Ja te volim, jer si ljubav Zemlje/ Iz koje niknuh, Hrvatice draga:/ Ko Bogomajka na Kamenitih vratih/ Što dušom sija kada preko praga/ Gričkog bruji mračni Angelus.»

Sakralni motivi u Matoša nisu rijetkost, premda, kako se već ustvrdilo, više u funkciji nacionalnoga dekora (Nemec 2015: 811). Jedna od njegovih najpoznatijih pjesama koja aludira na sakralni motiv je «Gospa Marija», koja glasi: «Ima jedna mala gospa Marija,/ Što sve mi draža biva što je starija.// Jer ona me je prvog trudno rodila,/ Za ručicu me slabu prva vodila.// Prva me na ovom svijetu volila,/ Prva se za mene Bogu molila,// Kupala me suzom, Bog joj platio,/ Anđeo joj suzom suzu vratio;// Dojila me mlijekom svoje ljubavi,/ Učila me ovaj jezik ubavi,// Kojim ću i onda slatko tepati,/ Kada ću za plotom možda krepiti.»

Zanimljivo je da se u autografu ove pjesme u prvom stihu bilježi varijanta «žena gospa Marija», što izravno upućuje na autorovu posvetu pjesme svojoj majci Mariji, rođenoj Schams (Matoš 1973: 352). Pjesma se sastoji od dvaju dijelova: prvih šest dvostihova koji su posvećeni konkretnoj osobi te posljednja dva dvostiha posvećena domovini. Međutim, zamjenom riječi žena riječju mala u postumnoj objavi, pjesma dobiva univerzalnije značenje te aludira na Bogorodicu pa

se može interpretirati i kao univerzalna majka svih ljudi, pogotovo zato što je pjesma pisana u tradicionalnom obliku molitve, o čemu svjedoči posljednja riječ «amen». U pjesmi gospa Marija (žena) predstavlja majku koja lirski subjekt rađa, brine se o njemu i uči ga vrijednostima i jeziku, ali istodobno, u prenesenom značenju, predstavlja naciju, odnosno Kroatiju, koja sve navedeno također čini (usp. Coha 2012: 41): «Samo tebe volim, draga nacija,/ Samo tebi služim, oj, Kroatijo, // Što si duša, jezik, majka, a ne znamen,/ Za te živim, samo za te, amen!» U posljednja dva dvostiha lirski subjekt pokazuje da primordijalistički shvaća nacionalni identitet kao «etničke, kulturne i prirodne zadanosti (duša, jezik, majka), a ne društvene, artificijelne pridanosti (znamen)» (ibid.: 41-42).

5.1.2. Pjesme nastale 1909. godine

Po povratku u domovinu, 1908. godine, Matoš je početno kritizirao nezavidnu situaciju koja ga je dočekala. Godina 1909. bila je izrazito značajna za njegov pjesnički opus jer tada nedvojbeno nastaju njegove najvažnije domoljubne pjesme, prepoznatljive po svom polemičkom stavu prema vlastitom narodu kojemu je hitno potrebno osvještavanje nacionalnog identiteta, a potom i stvaranje temelja za autonomnu hrvatsku državu.

Najpoznatija pjesma iz 1909. godine, a možda i najpoznatija Matoševa pjesma uopće koja svjedoči o važnosti same godine svojega nastanka zasigurno je «1909.», objavljena na završetku članka «Gaj», prigodom proslave Gajeve stogodišnjice rođenja (Matoš 1973: 313). U tome članku pjesnik opisuje ružan san koji je usnuo (ibid.: 314) te nastavlja tradiciju preporodnog pjesništva pišući ovaj sonet na temelju već uvriježenoga toposa *Croatia plorans*, predstavljajući domovinu kao izmučenu i izdanu majčinsku figuru (Coha 2012: 41). Kao što smo netom vidjeli i u analizi pjesme «Gospa Marija», Matoš nerijetko dovodi u korelaciju lik žene i majke te fenomene domovine i nacije, što je učinio i u katrenima ovoga soneta (ibid.): «Na vješalima. Suha kao prut./ Na uzničkome zidu. Zidu srama./ Pod njome crna zločinačka jama,/ Ubijstva mjesto, tamno kao blud.// Ja vidjeh negdje ladanjski taj skut,/ Jer takvo lice ima moja mama,/ A slične oči neka krasna dama:/ Na lijepo mjesto zaveo me put!»

Oslanjajući se na analize Nire Yuval-Davis iznesene u knjizi *Rod i nacija*, shvaćanje domovine ili nacije kao žene kojoj je potrebna obrana i zaštita, moglo bi se dovesti u vezu s primordijalističkim shvaćanjem društvenog poretka i nacije s obzirom na to da žene «reproduciraju» narod rađanjem novih pripadnika na određenom tlu (usp. Yuval-Davis 2004: 27). Obranu i zaštitu domovini treba pružiti narod, koji bi u rodnom diskurzu predstavljao mušku populaciju. Upravo tu «mušku» populaciju, odnosno narod, Matoš u svojim pjesmama kritizira i potiče ih na bolje izvršavanje toga posla, dok domovinu kao ženu predstavlja žrtvom kojoj je potrebna zaštita. Možemo zaključiti da se u tom aspektu priklanja primordijalizmu, a udaljava od modernističkih koncepata nacije (ibid.: 27-28).

Kao što smo već rekli, Matoš je poznat po svojim oštrim, ali konstruktivnim kritikama hrvatskoga naroda kojima je krajnji cilj bio pobuditi nacionalnu svijest i želju za stvaranjem neovisne države. Pri tome nije štedio ni sebe, s obzirom na to da velik dio života (ne svojevrijedno) nije mogao provesti u domovini, zbog čega se često loše osjećao, a njegov vapaj izražen je u tercinama kojima završava sonet: «I mjesto nje u kobnu rupu skočih/ I krvavim si njenim znojem smočih/ Moj drski obraz kao suzama.// Jer Hrvatsku mi moju objesiše,/ Ko lopova, dok njeno ime briše,/ Za volju ne znam kome, žbir u uzama!»

Polemički Matošev stav najviše je izražen u «Staroj pjesmi», koja počiva na kritici i opomeni te iz koje se iščitava prezir prema ljudskoj nesolidnosti i moralnoj manjkavosti (usp. Kravar-Oraić Tolić 1996: 23). U katrenima se izruguje s ponašanjem naših ljudi, kukavica i mediokriteta te im zamjera ljudsku glupost i nezainteresiranost (usp. Oraić Tolić 2013: 304): «O, ta uska varoš, o, ti uski ljudi,/ O, taj puk što dnevno veći slijepac biva,/ O, te šuplje glave, o, te šuplje grudi,/ Pa ta svakidašnja glupa perspektiva!// Čemu iskren razum koji zdravo sudi,/ Čemu služi polet duše i srce koje sniva,/ Čemu žar, slobodu i pravdu kada žudi,/ Usred kukavica čemu krepost diva?»

Zatim svoj narod uspoređuje s drugim narodima te upozorava na ono što će se dogoditi u budućnosti ako nastavi drugima robovati te jadikuje nad sudbinom apostrofirajući domovinu i aludirajući na potrebu hitne promjene stanja nacije: «Među narodima mi Hrvati sada/ Jesmo zadnji, robovi bez vlasti,/ Osuđeni pasti i propasti bez časti.// Domovino moja, tvoje sunce pada,/ Ni umrijeti za te Hrvat snage nema,/ Dok nam stranac, majko, tihu propast sprema.»

Matoševa je pravaška retorika te teška realnost postnagodbene Hrvatske na poseban način prikazana u pjesmi «Grički dijalog». U katrenima toga soneta o politici razgovaraju Bara i Japica,

dvoje likova koji podsjećaju na Matoševu novelu «Kip domovine 188*» (Coha 2016: 170). Njihov je dijalog humoristično-realističan, a njegova životnost proizlazi iz činjenice da komuniciraju na dijalektu: «Čuju, gospon, zakaj nečeju/ Naši ludi bit za bana zdigani,/ Zakaj naši novci drugom tečeju?/ Čkomi, Bara, nismo dost prefrigani!// Dragi gospon, naj mi rečeju,/ Zakaj naši ludi jesu cigani,/ Zakaj v Peštu našu zemlu vlečeju?/ Čkomi, Bara, čkomi, mi smo frigani!»

Kroz Baru lirski subjekt progovara poput domovine, opet u liku žene (usp. Coha 2016: 170) koja se pita još jednom koji je razlog gluposti naših ljudi i zašto rade za tuđe sile, kad mogu sami napraviti silu od svoje domovine. Način na koji japica replicira upravo daje odgovor na Barine upite: Hrvati se se boje dići vlastiti glas zato što su pasivan i nesložan narod i na taj su se način doveli u politički nepovoljnu situaciju u vlastitoj zemlji. Tercine toga soneta napisane su standardnim jezikom, poput glasa neutralnog pripovjedača koji lirski opisuje pejzaž te nas blagim humorom obavještava kako je (bezuspješno) završio razgovor dvaju likova koji su sada na počinku (usp. Oraić Tolić 2013: 303): «A po nebu čudnim slovima/ Oblacima jesen govori./ Teče veče tihim snovima.// Prestaše već stari dobri govori/ U susjednoj kući, samo viri kapica/ Gdje već spava Bara i japica.»

Ipak, unatoč silnim kritikama koje je dao na ponašanje Hrvata prema domovini i pri kojima je do kraja ostao, Matoš pronalazi nadu u bolje sutra, i to na hrvatskom selu i u mlađim generacijama. Prema Mladenu Dorkinu, Matoš je u ljepoti hrvatskog pejzaža otkrio poput Vraza i Šenoae ljepotu «primitivne hrvatske duše» otkrivajući vječitu harmoniju između čovjeka i prirode (Dorkin 1996: 165). O tome svjedoči i izvadak iz pjesme «U travi» iz 1909. godine: «Živa zvijezda s vedrog neba, ševa,/ Truni biser pjesme prašnim putima,/ Žito šušti, bijeli oblak snijeva,/ Kukci zuje među cvijetima žutima.// Kukovača, majskoga grma dika,/ Diše mlijekom ženske puti i ljubavi./ Tamo iza srebrenog vrbika,/ Blizu mlina, pjeva slavić ubavi.// Hrvatska, oj to su tvoji glasi,/ Čeznje tuđinskoga moga stradanja:/ Tuđi vjetar ledio mi vlasi,/ Sad ih mrsi cjelov tvoga ladanja!»

Iako je Matoš i sam svojim pjesmama pokušavao opisati društvenu situaciju u svome narodu te je svojim opaskama i kritikama pokušavao osvijestiti i upozoriti zadrijemali narod na prijetnje koje vrebaju, on odbacuje ideju da poezija može ili treba biti društveno angažirana. (usp. Pavličić 2009: 114): «Naš ukus samo rijedak dojam bira/ I mrzi sve što sličići frazi i pozi./ Tek izabranom srcu zbori lira/ I nije pjesma koju viču mnozi.»

U svojoj programatskoj pjesmi, koja mu je bila svojevrsna *Ars poetica* (Kaštelan 1956: 47), a u kojoj se nazire i domoljublje, «Mladoj Hrvatskoj», očitavaju se Matošev aristokratizam i

elitizam. Lirski se subjekt te pjesme zalaže za stajalište da jedino pojedinci s istančanim dušama i talentom mogu skladnim izrazom izreći određene pojave i fenomene te poziva hrvatsku mladež da uz njih poezija procvjeta kako bi hrvatski narod imao uvijek i solidnu književnu podlogu. Matoš je, naime, bio u potpunosti svjestan vrijednosti umjetnosti te je iznimnu pažnju obraćao na estetiku i sklad književnih djela, koji su za njega jednako važni, ako ne i važniji od samoga sadržaja. U pjesmi se zalaže za bolju i kvalitetniju budućnost hrvatske knjiženosti kao nositeljice kulture naroda jer je bio uvjeren da je slobodna umjetnost preduvjet za slobodnu naciju (usp. Coha 2015a: 71): «U vijeku, kada 'misli' svaka šuš, / Mi, nimfolepti, skladno osjećajmo, / Jer cilj je svemu istančana duša. // Ljepoti čistoj himnu zapjevajmo, / Božanski Satir kad nam milost dade / Za cvjetni ukus hrvatske Plejade!»

Međutim, važno je naglasiti da Matoš nikada nije zaboravio ni obične, siromašne, «male» hrvatske ljude, seljake, koje je isticao kao nositelje nacionalnog identiteta koji su zaslužni što se on nije tijekom godina u potpunosti izgubio (usp. Coha 2016: 166). Vjerojatno je baš zato Matoš bio i ostao omiljeni pjesnik u svim društvenim slojevima hrvatskoga naroda.

5.1.3. Pjesme nastale nakon 1909.

Nakon 1909. godine Matoš se već navikava na život u hrvatskim prilikama, a iako je njegova poezija uvijek bila prepuna raznih aluzija, što političkih, što povijesnih ili kulturnih, sada to posebno dolazi do izražaja. Kako navodi Mladen Dorkin, prošlost Matošu postaje kompenzacija za surovu i tragičnu sadašnjost. Kroz vizuru prošlosti, Matoš se tješi i gleda u budućnost. Tu prošlost i povijest Matoš doživljava kao «izvor nacionalne energije», pouke i poruke, kao simbol «kontinuiteta narodne vitalnosti» te lekciju i putokaz za narodnu budućnost». (Dorkin 1996: 167) U trima sljedećima pjesmama pomoću određenih starijih, povijesnih citata, dakle, «tuđega govora», autor posreduje nacionalnu ideologiju (Oraić Tolić 2013: 305). Najpoznatiji citat zasigurno je klasični citat sa završetka pjesme «Pri svetom kralju» u kojemu se na latinskom navodi kako kraljevstvo kraljevstvu ne propisuje zakone. Kako navodi Dubravka Oraić Tolić, taj znameniti citat izrekao je u hrvatsku obranu ban Ivan Erdödy na zajedničkom hrvatsko-ugarskom saboru u Budimu 1790., a Matoš ga pripisuje njegovom pretku, banu Tomi Erdödyju koji je bio proslavljen nakon sisačke pobjede nad Turcima 1593. (Coha 2015b: 548): «Stanac kamen, hrabri Toma / Erded, Bakač ban, / Heroj sisačkoga sloma / Sja ko onaj dan.» Narednim se stihovima poetira utjeha ženi-majci,

predstavnicu nacije koja se u katedralu došla pomoliti za svoj narod na banov grob (Oraić Tolić 2013: 306): «U katedralu, kad su teške noći,/ Na Banov grob zna neka žena doći/ S teškim križem cijele jedne nacije,/ A kip joj veli: Majko, audiant reges:/ Regnum regno non praescribit leges,/ I dok je srca, bit će i Kroacije!»

Pjesmu pod nazivom «Gnijezdo bez sokola» Matoš je, osim kulturnim i povijesnim elementima, obogatio i jezičnim citatima koji se u sonetu primjećuju već na prvi pogled. Radi se o nastavku *-ah* koji u starom standardu jezično označava verziju za genitiv množine, a posebno je naglašen i istaknut rimom. Takva jezična varijacija u službi je pojačavanja asocijacije na drevnost nacionalne povijesti (ibid.: 310): «Ja vučem čemer magle tvojih gorah,/ Očajnost zvijezdah što nad tobom niču,/ U meni jeca sjena tvojih dvorah,/ Moj otrcani, kraljski, banski Griču!// Ja nosim Gospe staromodnu priču,/ Na kuli Vrata, Svijeću gorkih Morah,/ Pa pjesmu što pod starcem tramom kliču/ Dijaci, zvona preporodnih zorah.» Sonet ima podlogu i u vidu povijesnih i kulturnih događaja te se opisuje tadašnja narušena državnost i poziva se na akciju kroz kontrastne aluzije na ilirski pokret u trećoj strofi i Seljačku bunu u posljednjoj strofi (ibid.: 311): «Za orlom, strofo! Tu je odžak Zrinjskih,/ U gradu tom je vilovo Lisinski,/ U gradu tom je susto Vraz i Gaj.// Dijetenklasnih pokraj ovih uzah/ Bje krv Ilirah, Mate Gupca suza:/ Ta žuhka suha, slatka kao kaj.»

U slučaju pjesme «Epitaf bez trofeja» iz 1911. godine, citat na kojem autor gradi pjesmu nacionalni je mit. Vidljiv je kontrast između početnih i završnih dviju strofa jer su početne pisane po načelima tradicionalne domoljubne lirike, a završne su svojevrstan autorov estetski, uzvišeniji dodatak (ibid.: 310): «Tu leži Div,/ Naš stid i sram,/ Što bješe kriv/ Jer bješe Sam.// Taj soko siv,/ Svoga doma plam,/ I sad je živ/ I Vođa nam.// U jarku trune poput crkle strvi –/ On što nekima bješe Eugen Prvi,/ Kraljevina i Sloboda naša,// A kraj njega cvili ljuta rana,/ Buntovnička, zla, neoplakana,/ Na surci Bacha, đaka Grabancijaša.» U završnim strofama autor precizira da piše o Eugenu Kvaterniku, u kontekstu političkog mita Rakovičke bune, a kojega lirski subjekt smatra simbolom hrvatske slobode (ibid.: 308). Iste godine, 1911. napisana je i balada «Iseljenik» u kojoj lirski subjekt detaljno opisuje tuđinsko uništavanje domovine stihovima u kojima je primjetna politička, pravaška retorika (Kravar 1996: 16), dok bi se tema mogla povezati sa suvremenom stvarnošću: «Sa grunta mog me tjera dug/ Za porez i lihvara,/ Zaplijeniše mi već i plug,/ Dok čopori Mađara/ Ko nekad Turci ono malo grabe/ Što ostade od doklaćenog Švabe.» Lirski subjekt iskazuje kako se sa slobodom u Hrvatskoj, u domovini, ne može mjeriti sloboda u tuđini. Za razliku od pjesme «Zvono» iz 1906. godine u kojoj se dotaknuo iste tematike, u «Iseljeniku» nema

pomirbenog i ohrabrujućeg tona na kraju već još više naglašava poantu beskorisne slobode u tuđini: «No šta će meni tuđi krov,/ Sloboda tuđeg kraja?/ Tek kod kuće je blagoslov,/ A svog bez zavičaja/ Je teško živjet, teže još umrijeti:/ Jer svaka ptica k svome jatu leti.// Slobode traži samo, gdje/ Ti zbori majke mlijeko!/ Po narodu si svome sve,/ Bez njega - Niko, Neko,/ Pa plačeš ko nad vodom Babilona,/ Na zvuk kad misliš seoskoga zvona.»

Budući da više nije bio u izbjeglištvu, već u domovini, Matoš je imao drugih preokupacija o čemu svjedoči pjesma kasnije naslovljena «Revija 1». U njoj je obrađena tema izbora za Hrvatski sabor u prosincu 1911. godine (Matoš 1973: 355-358). Pjesma započinje stihom koji parafrazira Preradovićevu pjesmu «Putnik»: «Mili Bože, kud sam pošo,/ U izbore ja sam došo,/ Ne znam čemu dadoh glas./ Da sam, ljudi, ovo znao/ Glasa njemu ne bih dao,/ - Kažu - prodati će nas.» Zatim predstavlja političke kandidate i trenutnu situaciju parafrazirajući pritom Preradovićeve, Gajeve i Šenoine stihove, a pjesmu završava na način koji bi se mogao opisati kao aktualan: «Izbori su srećno prošli,/ Novi ljudi su nam došli,/ Ja sam već posijedio!/ A Hrvat siromaku/ Još je veći mrak u mraku,/ Otkad je pobijedio!»

Posljednja pjesma na koju će se ovdje osvrnuti je pjesma «Čuvar» iz 1913. godine. U tome sonetu poprilično dolazi do izražaja utjecaj svjetske književnosti, ponajviše francuskih simbolista i Poea (Dorkin 1996: 171). Simbolima kojima se služi u opisivanju prostora i vremena, kao što su prazno nebo, strah, kužni zrak, vampir, mrak, noć, tama i tmina, pjesnik najavljuje opću crnu sudbinu i propast. Neki od navedenih motiva mogli bi se okarakterizirati kao Poeovi i bodlerovski elementi jezovitosti (usp. *ibid.*: 170): «Jer drevna kletva tišti dimnjak taj,/ U rodu nije nitko više jak,/ Ugasio se davno svaki sjaj,/ Na praznom nebu očajanja znak:// Već davno vile ostaviše gaj,/ Umočvaren je strahom kužni zrak,/ Oltari pusti kunu jalov maj,/ Na duši i zemlji zijeva vampir mrak.» Međutim, najvažniji simbol u pjesmi je pas koji predstavlja branitelja roda, simbol vjernosti i otpora, i to u najvažnijem trenutku kad su svi drugi posustali od borbe, klonuli i predali se (*ibid.*: 170): «Kroz nijemu noć tek jedan budan glas/ Na lopovića pazi podli trag,/ I plašć tamu brani sveti prag.// Oj dome! Kad te ostaviše svi,/ U tmuni, kojom kinje slabi sni,/ Napustio te nije samo pas.» Pjesmu je Matoš napisao u listopadu 1913. godine te je ona objavljena u časopisu *Mlada Hrvatska*, a nedugo je poslije toga, u ožujku 1914. godine, u Zagrebu Matoš je preminuo.

Za razliku od početnih pjesama, nastalih u Beogradu, koje su prožete nostalgijom i tlapnjom pjesnika za domovinom od koje je neočekivano odvojen pobjegavši kao dvadesetjednogodišnjak

iz austro-ugarske vojske u Srbiju, kasnije su Matoševe pjesme poprimile više politički i polemički karakter.

Nakon dugogodišnjeg izbjeglištva te konačnog pomilovanja, Matoš se u siječnju 1908. godine vraća u Zagreb. Već sljedeće, 1909. godine, izdano je mnoštvo njegovih pjesama koje smo u ovom radu analizirali te je u njima Matoš iznio i svoje političke stavove te kritiku društva. Politizacija u pjesmama nastavlja se i poslije 1909. godine, a Matoša sve više preokupiraju crne misli jer je u domovini shvatio da je hrvatska politička situacija ipak ponešto kompliciranija nego što mu se iz inozemstva činilo.

Unatoč tome, ostaje pri svojim političkim stavovima do smrti i nada se da će se Hrvatska ipak prije ili kasnije osamostaliti kao država.

5.2. Koncepti nacije u Matoševoj lirici

Kao što smo već prije naveli, prema Dubravki Oraić Tolić, Matoševa opća reprezentacija nacije sastoji se od političkih, etnokulturnih te primordijalnih elemenata, a oni su prisutni i u njegovoj lirici. Za razliku od feljtona u kojima detaljno obrazlaže svoju ideologiju, priroda lirike je takva da nema previše prostora za objašnjavanje pa Matoš vješto i pomno bira riječi kojima tvori stihove, uglavnom aludirajući na nepovoljnu političku situaciju u domovini te kritizirajući narod koji prihvaća biti robljem u vlastitoj domovini, ponašajući se kao da ne želi vlastitu državu, već je olako i kukavički predaje tuđincima. Takav je diskurz prisutan u pjesmama: «Stara pjesma», «1909.», «Grički dijalog» i «Čuvar». Drugi je važan politički trenutak u Matoševoj lirici kada pjesnik izražava privrženost vlastitoj državi poput onoga u posljednjim stihovima pjesme «Gospa Marija»: «Samo tebe volim draga nacija/ samo tebi služim, oj Kroacijo» ili stihovima pjesme «Pri svetom kralju»: «I dok je srca, bit će i Kroacije!». Iako su politička stajališta promišljeno pretočena u stihove, Matoševe pjesme ostavljaju jak domoljubni dojam na recipijenta; primjetna su njegova čvrsta pravaška uvjerenja koja opravdavaju modernistički model političke nacije koji Matoš, prema Oraić Tolić, gradi.

Domovina je u Matoševim pjesmama predstavljena mnoštvom kulturnih motiva i slika tradicionalno vezanih uz hrvatski narod, kulturnih elemenata. Koristeći se kulturnim elementima,

autor reprezentira svoju ideologiju, pa tako i modernistički stav koji uzore vidi u europskim zemljama koje stvaraju svoje države u novo doba modernizacije, a istome stremi i on te to potiče buđenjem nacionalnog osjećaja i identiteta u narodu. Međutim, dok pokušava potaknuti narod na stvaranje države, do izražaja dolaze i primordijalni elementi u kojima Matoš «razotkriva» da na etniju gleda gotovo kao na urođenu komponentu, nešto što stoljećima dijele svi pripadnici određenog naroda. Navedeno se primjećuje kroz reprezentacije nacije u obliku žene-paćenice, majke naroda, koji je preuzet još od preporodnih pjesnika (usp. Coha 2012: 41).

Kulturni elementi koje smo spomenuli odnose se na uspomene i sjećanja koja «vežu» pripadnike nekog naroda jer obrađuju teme historijski poznatih ličnosti ili događaja vezanih uz neku etniju te na taj način jačaju osjećaj nacionalnog zajedništva i izgrađuju identitet naroda, a od njih su najčešći spominjanje nacionalnog imena Hrvata i kulturni etnolici. Primjer kulturnog etnolika nalazimo u pjesmi «Kod kuće»: «Polje, žubor, brežuljak i gaj/ Od tajne boli ko da vječno pate,/ Jer tu se rodi Kovačić i Gaj,/ Taj krasni kraj je Gupčev zavičaj/ I krvav uzdisaj». Primjer prirodnog etnolika koji Matoševe koncepcije najviše približava primordijalizmu vidi se u opisima okoliša iz pjesme «U travi»: «Tamo iza srebrnog vrbika,/ Blizu mlina, pjeva slavić ubavi/ Hrvatska, oj to su tvoji glasi,/ Čežnje tuđinskoga moga stradanja:/ Tuđi vjetar mrsio mi vlasi,/ Sad ih mrsi cjelov tvoga ladanja!». Pomoću navedenih elemenata Matoš je u pjesmama iznio svoju složenu reprezentaciju domoljublja.

6. Matošev stil

Središnji i najzastupljeniji žanr u Matoševu opusu zasigurno je feljtonistika, koja će biti popularizirana u 20. stoljeću, po čemu se najbolje vidi koliko je Matoš zapravo bio moderan pisac. Polemički stil i feljtonistički diskurz na razmeđu književnosti i novinarstva koje razvija pišući feljtone zadirali su i u druge žanrove koje je pisao. U njegovim reportažama, esejima, putopisima i pismima elementi se toga diskurza stapaju s karakterističnim elementima srodnih žanrova, pa se često Matoševi radovi teško precizno žanrovski određuju.

Međutim, važniji problem koji su Matošu zamjerali kritičari bio je taj što kod njega feljtonistički diskurz prodiere i u žanrove u kojima je tradicionalno bio nepoželjan, kao što su lirika i novelistika (Šakić 2015c: 99). U njima se tada, kako su, prema Zoranu Kravaru, tvrdili stariji kritičari, može osjetiti previsok stupanj «racionalne posrednosti», a za primjer toga navodi se balada «Iseljenik» (Kravar 1996: 16). No, Kravar ističe kako je u modernoj umjetnosti upravo racionalizacija umjetničkih postupaka izrazito važna pa su Matoševa intertekstualnost, intelektualizam i racionalizam u lirici odraz njegova modernizma.

Matoš se i na formalnom planu lirike afirmirao kao modernist. Kako navodi Mladen Dorkin, njegovi su stihovi oslobođeni stilski stereotipnih i poznatih prizvuka hrvatske rodoljubne lirike 19. stoljeća, ali isto tako i strogih kriterija sonetne strukture, primjerice Petrarke ili Baudelairea (Dorkin 1996: 175). Matoš je bio virtuoz koji se poigrava s formom pjesama te ritam stvara muzikalnošću, opkoračenjem, bojom vokala, paralelizmom rečenica i glasova (ibid.: 175).

7. Zaključak

Zbog nepovoljne situacije u kojoj se našla hrvatska nacija u okviru Austro-Ugarske Monarhije na prijelazu 19. u 20. stoljeće, u vrijeme modernizacije Europe, Antun Gustav Matoš nije ostao ravnodušan na političke, konkretno nacionalne probleme. Iako je dugo godina izbivao iz domovine, osjećao je kako je potrebno nešto poduzeti i, kako poručuju njegovi tekstovi, sanjao je o tome da se Hrvatima da ono što im pripada, a to je pravo na politički identitet. Slijedom toga postao je «opsjednut» nacionalnom tematikom koja se može iščitati iz velikoga broja njegovih djela, što smo vidjeli na primjerima odabranih pjesama i feljtona. Osim što se protivio politici Austro-Ugarske Monarhije, protivio se i u uniji sa Srbijom ili bilo kojom drugom državom te je, sukladno svojem političkom pravaškom opredjeljenju, rješenje vidio u samostalnoj hrvatskoj državi.

Iako je primordijalistički vjerovao da nacionalni identitet i osjećaj nacionalnog ponosa treba u ljudima samo probuditi jer je on već prirodno upisan u pripadnike etnije, Matoš je taj identitet upravo i sam stvarao kroz svoja djela; svojim reprezentacijama domovine i nacije i svojom literaturom (usp. Coha 2012: 47). U reprezentacijama domovine koristio se raznim elementima koji se mogu podijeliti u tri glavne kategorije. Najintimniji su od njih pejzažni elementi, prirodni etnolici u kojima se opisuju domovinske prirodne ljepote i njihovo jedinstvo s nacijom. Uz njih, tu su i najbrojniji, kulturni etnolici pomoću kojih pisac u domovinski pejzaž smješta važne osobe i događaje iz narodne prošlosti, a koji otkrivaju njegov primordijalistički stav prema naciji. Svi navedeni elementi uokvireni su političkim elementima u kojima se uočava piščeva ideologija te se recipijente poučava nacionalnoj obavezi i zadaći, gradeći tako nacionalni hrvatski identitet na modernistički način.

U svojim je djelima Matoš pokazao je da je veliki domoljub, «jedini slobodni Hrvat u neslobodnoj Hrvatskoj» (Jelčić 2006: 42), ali i da je veliki i autentični umjetnik i esteta. I danas, nakon više od sto godina što ga nema, uz sve društvene promjene koje su se između njega i nas dogodile, njegova su djela još uvijek od iznimne književne i domoljubne vrijednosti. U njima možemo uživati kao u vrhunskoj literaturi, ali iz njih možemo naučiti i kako cijjeniti domovinu.

8. Sažetak

Reprezentacije domoljublja u feljtonima i lirici Antuna Gustava Matoša

Mnogi su se, najprije usko ne nužno specijalizirani intelektualci, a potom sociolozi, antropolozi, politolozi te teoretičari kulture od 18. stoljeća naovamo trudili rasvijetliti koncept fenomena nacije i nacionalnoga identiteta, pri čemu su se razvile različite teorije, od kojih su se kao najprepoznatljivije istaknule dvije skupine: primordijalistička, koja naciju i nacionalni identitet shvaća kao prirodni i zadani okvir te modernistička, koja ta dva fenomena poima kao proizvoljan, modernizacijskim trendovima uvjetovan, društveni i kulturni konstrukt. Oslanjajući se s jedne strane na najutjecajnije modernističke i postmodernističke teoretičare nacije i nacionalnoga identiteta čije teorije interpretira V. Katunarić, te s druge strane na književne povjesničare koji su pisali o domoljubnim temama, motivima i konceptima u književnosti A. G. Matoša (D. Oraić Tolić; M. Dorkin; D. Jelčić; S. Coha; Z. Kravar; i dr.), u ovome se diplomskom radu analiziraju i interpretiraju lirika i feljtoni tog, jednog od najdomoljubnijih hrvatskih autora. U radu se obrazlažu načini na koje je Matoš u navedenom opusu predstavljao, a samim time i kreirao nacionalni identitet (primordijalistički i/li modernistički).

Ključne riječi:

domoljublje, domovina, nacija, teorija nacije, nacionalni identitet, Matoševi feljtoni, Matoševa lirika

9. Abstract

Representation of patriotism in the feuilletons and lyric poetry of Antun Gustav Matoš

Since the 18th century, many personalities – beginning with not necessarily closely specialized intellectuals, and followed by sociologists, anthropologists, political scientists and cultural theorists – made efforts to illuminate the concepts of nation and national identity, giving rise to different theories, the most distinct ones being the primordialist approach, according to which nation and national identity are understood as a natural and given framework, and the modernist approach, in which both concepts are comprehended as an arbitrary social and cultural construct brought about by modernization trends. Relying, on the one hand, on the most influential modernist and postmodernist theoreticians of nation and national identity, whose theories are interpreted by V. Katunarić, and on the other hand, on literary historians who wrote about patriotic themes, motives and concepts in the literature of A. G. Matoš (D. Oraić Tolić, M. Dorkin, D. Jelčić, S. Cocha, Z. Kravar, among others), this thesis analyzes and interprets the lyric poetry and feuilletons of Matoš as one of the most patriotic of Croatian authors, explaining the ways in which Matoš represented and thereby simultaneously created national identity (in primordialist and/or modernist terms) in his work.

Keywords:

patriotism, homeland, nation, nation building theory, national identity, feuilletons of Matoš, lyric poetry of Matoš

10. Popis literature

1. Agičić, Damir. 2015. Europa u Matoševo doba. U: Hofman, Igor – Šakić, Tomislav (ur.) 2015. Leksikon Antuna Gustava Matoša. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. 90-94.
2. Badurina, Natka. 2009. Nezakonite kćeri Ilirije: Hrvatska književnost i ideologija u 19. i 20. stoljeću. Zagreb: Centar za ženske studije, 116.
3. Balkanski ratovi. (bez dat). U: Hrvatska enciklopedija (on-line). Preuzeto: 15.03.2020.
<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=5542>
4. Božić Blanuša, Zrinka. 2010. Nacija bez subjek(a)ta. Kakva je poststrukturalistička koncepcija nacije? U: Filozofska istraživanja, god.30, sv.1-2, 311-321.
5. Brešić, Vinko. 2016. Matoš i hrvatska književnost. U: Boris Domagoj Biletić (ur.) 2016. Treći Šoljanov zbornik: 11. - 20. Dani Antuna Šoljana: Rovinj, 2006.-2015. Rovinj: Pučko otvoreno učilište grada Rovinja; Pula: Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika, 649-658.
6. Coha, Suzana. 2012. Tko (ni)je «spoznal» (n)i «prepoznal» «kipa domovine»? Od Štoosa preko Matoša prema Krleži. Kaj, br. 6: 25-52.
7. Coha, Suzana. 2015a. Domovina. U: Hofman, Igor – Šakić, Tomislav (ur.) 2015. Leksikon Antuna Gustava Matoša. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. 71-73.
8. Coha, Suzana. 2015b. Medij, kultura, nacija. Poetika i politika Gajeve «Danice». Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada Filozofski fakultet – Periodica Croatica.
9. Coha, Suzana. 2016. Antun Gustav Matoš – domovina, nacija, identitet. U: Boris Domagoj Biletić (ur.) 2016. Treći Šoljanov zbornik: 11. - 20. Dani Antuna Šoljana: Rovinj, 2006.-2015. Rovinj: Pučko otvoreno učilište grada Rovinja; Pula: Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika, 161-170.

10. Dorkin, Mladen. 1996. Matoševa rodoljubna poezija –kreativna sinteza tradicije i modernizma. Filozofski fakultet u Zadru. U: Radovi. Razdio filoloških znanosti. 34-35 (24-25), 163-176.
11. Drenjančević, Ivana. 2015. Zvono. U: Hofman, Igor – Šakić, Tomislav (ur.) 2015. Leksikon Antuna Gustava Matoša. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. 434-435.
12. Garvanović-Porobija, Đurđica. 2014. A. G. Matoš u poetskim referencijama Karla Häuserla i Krešimira Bagića.

Dostupno na: <http://www.matica.hr/kolo/435/ag-matos-u-poetskim-referencijama-karla-hauslera-i-kresimira-bagica-24012/>
13. Jelčić, Dubravko. 2006. Antun Gustav Matoš. Jastrebarsko: Naklada Slap.
14. Jonjić, Tomislav. 2012. Pogledi Antuna Gustava Matoša na hrvatsko-srpske odnose. Pilar –časopis za društvene i humanističke studije, god.VII, br.13(1), 9-76.
15. Kaštelan, Jure. 1956. Lirika A.G.Matoša: doktorska disertacija. Zagreb: Jure Kaštelan.
16. Katunarić, Vjeran. 2003. Sporna zajednica: Novije teorije o naciji i nacionalizmu. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
17. Korunić, Petar. 2000. Fenomen nacije: Porijeklo, integracija i razvoj. Historijski zbornik, god.53.

Dostupno na: <https://pkorunic.net/pdf/Fenomen-nacije.pdf>
18. Kozina, Filip. 2011. Ideja nacije u Antuna Gustava Matoša. HUM –časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, 7; 178-202.
19. Kozina, Filip. 2014. Matoš i domoljublje. Vijenac: novine Matice hrvatske za književnost, umjetnost i znanost, XXII, 523; 13-13.

Dostupno na: <http://www.matica.hr/vijenac/523/matos-i-domoljublje-22999/>
20. Kozina, Filip. 2015. Pravaštvo. U: Hofman, Igor – Šakić, Tomislav (ur.) 2015. Leksikon Antuna Gustava Matoša. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. 343-347.
21. Kravar, Zoran. 1996. Matoševa lirika. U: Kravar, Zoran – Oraić Tolić, Dubravka. 1996. Lirika i proza Antuna Gustava Matoša. Zagreb: Školska knjiga.

22. Kravar, Zoran. 2001. Prošlošću (i s prošlošću) protiv civilizacijske moderne. U: Batušić, Nikola – Kravar, Zoran – Žmegač, Viktor. 2001. Književni protusvjetovi: Poglavlja iz hrvatske moderne. Zagreb: Matica hrvatska.
23. Leerssen, Joep. 2009. Retorika nacionalnog karaktera: programatski pregled. U: Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju, prir. D. Dukić i dr., 99-124.
24. Madianau, Mirca. 2011. Mediating the nation: News, Audiences and the Politics of Identity. London: Routledge.
25. Matoš, Antun Gustav. 1973. Sabrana djela. Svezak peti (ur. D.Tadijanović) Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
26. Matoš, Antun Gustav. 2008. Izbor iz djela. Drugo izdanje (ur. T.Škrinjar) Varaždin: Naklada Katarina Zrinski.
27. Molvarec, Lana. 2014. Imaginacije prostora. Centri i periferije-metropole i provincije u književnostima i kulturama Srednje Europe: (uredili: Dubravka Oraić Tolić i Ernő Kulcsár Szabó), Disput, Zagreb 2013. Forum: mjesečnik Razreda za književnost Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, god.53, knj.86,br.1-3, 279-283.
28. Nacija. (bez dat). U: Hrvatska enciklopedija (on-line). Preuzeto: 29.01.2020. <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=42693>
29. Nacionalizam. (bez dat). U: Hrvatski obiteljski leksikon (on-line). Preuzeto: 29.01.2020. <http://enciklopedija.lzmk.hr/clanak.aspx?id=26953>
30. Nemeč, Krešimir. 2014. Matoš i Pariz.
Dostupno na: <http://www.matica.hr/vijenac/523/matos-i-pariz-23003/>
31. Nemeč, Krešimir. 2015. Matoš i pravaštvo. Forum: mjesečnik Razreda za književnost Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 7-8, 797-815.
32. Oraić Tolić, Dubravka. 2013. Čitanje Matoša. Zagreb: Naklada Ljevak.
33. Oraić Tolić, Dubravka. 2015. Nacija. U: Hofman, Igor – Šakić, Tomislav (ur.) 2015. Leksikon Antuna Gustava Matoša. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. 257-260.
34. Oraić Tolić, Dubravka. 2014. Matoševa ideja i umjetnička praksa krajolika.

Dostupno na: <http://www.matica.hr/kolo/435/matoseva-ideja-i-umjetnicka-praksa-krajolika-24008/>

35. Pavličić, Pavao. 2009. Lirika i etika. U: Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu, Književni krug Split, Ispod ure 3, sv.35, br.1, 112-139.
36. Pečalba. (bez dat). U: Hrvatska enciklopedija (on-line). Preuzeto: 20.02.2020. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=47251>
37. Pilar, Ivo. 2018. Južnoslavensko pitanje i Svjetski rat. Preveo Kristijan Gradečak. Zagreb: Udruga Hrvatsko zajedništvo.
38. Smith, Anthony D. 1986. The Ethnic Origins of Nations. Oxford: Blackwell Publishing.
39. Srbija. (bez dat). U: Hrvatska enciklopedija (on-line). Preuzeto: 15.03.2020. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=57565>
40. Šakić, Tomislav. 2015a. Hrvatska u Matoševo doba. U: Hofman, Igor – Šakić, Tomislav (ur.) 2015. Leksikon Antuna Gustava Matoša. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. 138-144.
41. Šakić, Tomislav. 2015b. Europa u Matoševu opusu. U: Hofman, Igor – Šakić, Tomislav (ur.) 2015. Leksikon Antuna Gustava Matoša. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. 94-98.
42. Šakić, Tomislav. 2015c. Feljtoni. U: Hofman, Igor – Šakić, Tomislav (ur.) 2015. Leksikon Antuna Gustava Matoša. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. 99-102.
43. Yuval-Davis, Nira. 2004. Rod i nacija. Prevela Mirjana Paić Jurinić. Zagreb: Ženska infoteka.
44. Zima, Zdravko –Šakić, Tomislav. 2015. Beograd. U: Hofman, Igor – Šakić, Tomislav (ur.) 2015. Leksikon Antuna Gustava Matoša. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. 29-35.